3-سەرەتای خەملینی هۆشی نەتەوەیی کورد

1-راپەڕینی 1880

1/1رونکردنەوەی هەندێ وشە

زاراوەکانی نەتەوە، هۆشی نەتەوەیی، بزوتنەوەی نەتەوەیی، دەوڵەتی نەتەوەیی، دەسکەوتی نەتەوەیی، ئامانجی نەتەوەیی، توانای نەتەوەیی، دەوڵەت- نەتەوە، نەتەوە-دەوڵەت، ئەگەرچی تائێستەش نوسەرانی رۆژئاوا لەسەر تەعریفی دیاریکراوی بەتەواوی رێك نەکەوتون، بەڵام لەبیری نوسەرانی ئەواندا چوارچێوەیەکی گشتی هەیە کە لەتەجروبەی تایبەتی بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلانی ئەوروپاوە دەرهێنراوە.

لەدنیای سێیەمدا ئەم زاراوانە ئاڵۆزییان تێ دایە، چونکە رەوتی گەشەکردن لەئاسیاو ئەفریقاو ئەمریکای لاتینیدا رێگەیەکی جیاوازی لەهی ئەوان پێواوە، ئەگەر لەزۆربەی ولآتانی ئەوروپیدا" دەوڵەت یەکەی سیاسی نەتەوە بێو، یەکگرتنی نەتەوە دەوڵەتی پێك هێنابێو، نەتەوە بەواتای دانیشتوانی دەوڵەتێك بەکاربهێنرێ، ئەوا لەم ولآتانەدا بەهۆی جیاوازیی جۆری گۆڕانو گەشەکردنی هەلومەرجی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگییەوە لەهەمو شوێنو هەمو جار هەمان تەعریف ناگونجێ لەگەڵ راستییەکانی ژیانی ئەم ولآتانەدا، چونکە دەوڵەت هەیە چەند نەتەوەی تێدایە، دەوڵەتی دو نەتەوە دەوڵەتی یەك نەتەوە، نەتەوەی بێ دەوڵەت. نەتەوەی دابەشکراو بەسەر چەند دەوڵەتدا هەیە. نەتەوەیەك خاوەنی چەند دەوڵەتو، نەتەوەیەك بێ هیچ دەوڵەت.

ئەگەر پێوانەی ناوهێنانی تاقمێکی مرۆڤایەتی گەورە بە نەتەوە بەند بێ بەهەبونی دەوڵەتەوە، ئەوا هەندێ لەو گەلانە ئەبێ بەنەتەوە دانەنرێن کەیەکێکیان کوردە. رەوتی گەشەکردنی گەلان بەرەو توانەوە لەبۆتەی نەتەوەدا لەهەندێ روەوە ئەگەر هەندێ لەیەکچونی تێدابێ، وەلآم بێ گومان چونکە هەر نەتەوەیەك رێگەی گۆڕانو گەشەکردنو پێگەیشتنی تایبەتی

خۆی پێواوە ئەوا هەندێ لەیەك نەچونیشی تێدایە. بۆیە ئەو زاراوانەش هەریەکەیان خۆی لەزەمان و زەمینی دیاریکراوی خۆیدا ناوەڕۆك و تێگەیشتن و مانای تایبەتی خۆیان هەیە.

2/1 ئیسلام و دەوڵەت

ئیسلام وەکو ئایدیۆلۆجییەکی ژۆر- نەتەوەیی هاتە دنیاوە، هەوڵیدا گەلانی دنیا بەزۆری چەك بەبێ جیاوازی زمان، رەگەز، رەنگ.. لەسەر بنچینەی بڕوا هێنان بەیەکێتی خواو پەیامی محەمەدو ڕێوشوێنەکانی ئیسلام، لەچوارچێوەی یەك دەوڵەتدا لەژێر سێبەری یەك دەسەڵاتی سیاسیدا، یەك بخات، پێکهێنانی دەسەڵاتی سیاسی جیاجیای سەربەخۆی لەسەر بنچینەی جیاوازیی رەگەز، زمان رەنگ.. لەگەڵ بۆچونی فەقیهەکانی ئیسلام نەئەگونجا. فەقیهەکانی ئیسلام نەئەگونجا، فەقیهەکانی ئیسلام دنیایان کرد بوە دو قەڵەمڕەو" یەکێکیان قەڵەمڕەوی((دار الاسلام))کە((دار السلام))بو، وە ئەبو دەوڵەتی هەمو موسڵمانان بێ بەبێ جیاوازی نەتەوەیی و، ئەوی تریان، قەڵەمڕەوی((دار الحرب))کە((دار الكفر))بو کەوت بوە دەرەوەی سنوری دەسەڵاتی خەلیفەی کاربەدەستی دار الاسلامەوە.

(امیر المؤمنین)و کاربەدەستانی دارالاسلام ئەبو لەتەقەلایەکی بەردەوامدا بن بۆ سازدانی موسوڵمانان لە پێناوی جیهادا بۆ فراوان کردنی سنوری قەڵەمڕەوی دارالاسلام و تەسك کردنەوەو داگیرکردنی قەڵەمڕەوی دار الحرب، دابڕینی بەشی لەقەڵەمڕەوی دارالاسلام بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی جیاوازی سەربەخۆ لەدەسەڵاتی خەلیفە-سوڵتان لەسەر بنچینەیەکی نەدینی بە(لەدین دەرچون)ئەژمێردرا، کەئەبو بەزۆر بهێنرێتەوە ژێر باری فەرمانبەریی، ئیمپراتۆریی عەرەبی- ئیسلامی لەسەردەمی سەدری ئیسلام، ئەمەوی، عەباسیدا لەسەر ئەم بنچینەیە دامەزرا بو، دوایی تریش ئیمپراتۆریی تورکی- عوسمانی پێڕەوی هەمان رێبازی کردوە، هەڵوێستی عوسمانی لەحکومەتی ئەفغانی نمونەیەکی ئەمەیە.

کاتێ ئەفغانیەکان دەستیان بەسەر ئێراندا گرت و ئەشرەف هەوڵیدا دانپیانانی شەرعی سوڵتانی عوسمانی بەدەس بهێنێ و، بۆ ئەو مەبەستە چەند نامەیەکی بۆ نوسین، لەئەنجومەنێکی فراوانی موفتی و مەلا گەورەکان و کاربەدەستانی عوسمانیدا، موفتی بە مجۆرە فتوای دا:

پرسیار: ئایا قوبوڵکردنی حکومەتی دو ئیمام لەیەك كاتدا جائیزە یا نە؟

وەڵام: هەمو فەقیهەکان لەسەر ئەوە رێکن" دو ئیمام لە پاڵ یەکتری‌دا ناتوانن حکومەت بکەن، ئەبێ کۆسپێ یا لەمپەرێکی گەورەی وەکو موحیتی هیندستان لەبەینیاندا هەبێ.

پرسیار: کەواتە ئەگەر هەمو موسوڵمانان خزمەت و گوێڕایەڵیی ئەعلا حەزرەت، سوڵتانی هەردو دەریاو زەمین، ئەوەی گەورەترین سوڵتانەکان و ئیمامانی یەکەم و، تەفروتوناکەری هەمو ئەهلی بیدعەت کرد، ئەگەر نەکیرەیەکیش بەزوڵم و فێڵ دەستی گرت بەسەر ناوچەکانی ئەسفەهاندا بەبیانوی ئەوەی کە موتەعەلیقاتی محەللی مەغزوبە و فەتح کراوی ئەوەو، ئەگەر ئەو کەسە ئیدیعای ئیمامەتی بکاو هەندێ لەموسڵمانان بۆی بسەلمێنن، نێردراو بەنامەیەکەوە بۆلای ئەعلا حەزرەت سوڵتان بنێرێ، غروری بەئەندازەیەك بێ لەئەعلا حەزرەت خەلیفە، خوداوەند پایەکانی دەوڵەتەکەی پایەدارو راگرتو بکا، ئیدیعای گێڕانەوەی ویلایەت و مەمالیکی بکا کەسەربازانی سەرکەوتو لەرافزی ئێرانیان گرتوە، حوکمی عادلانە دەرهەقی ئەو کابرایە چیە؟

وەڵام: ئەو کابرا نەکیرەیە یەکێکە لەیاخییان ئەبێ لێبخرێ، ئەگەر دەستی هەڵگرت لەئیدیعا سەفیهەکانی خۆی و ملی‌دا بۆ گوێڕایەڵی وبەندایەتی سێبەری خوا لەسەر ئەرز زۆر باشە، ئەگەر سور بو لەسەربێ ئیتاعەتی و سەرکێشی، حوکمی ئەوە خوداوەندی مەجید لەقورئاندا فەرمویەتی((ئەگەر دەستەیەك بەموخالەفەتی دەستەیەکی تر را پەڕین، یاخیەکان بکوژن تا ئەبنە گوێڕایەڵی خودا))بە پێی حەدیس کەئەفەرموێ((ئەگەر دو ئیمام بەیەك جار ئیدیعای ئیمامەتیان کرد، یەکێ لەو دوانە بکوژن))[1].

دەوڵەتی عوسمانی بو سەلماندنی((شرعیە))تێ بون و دەسەلاتی ئایدیۆلۆجیی ئیسلامی کردە ئالای لەشکرکێشی و دەس گرتن بەسەر هەمو ناوچە موسوڵمان- نشینەکانی ئاسیاو ئەفەریقاو، جیهاد بۆ داگیرکردنی هەمو ناوچە مەسیحی- نشینەکانی ئەوروپا.

خێڵە کوردەکان، پاش ئەوەی نیشتیمانەکەیان لەلایەن هێزی عەرەبی- ئیسلامییەوە لەقەرنی حەوتەمدا فەتح کرا بە کۆمەڵ موسوڵمان بون و نیشتمانەکەیان بو بەبەشێکی قەڵەمرەوی دارالاسلامی عەرەبی- ئەمەوی و عەبباسی و_ دوایی تر تورکی- عوسمانی. کورد بەدرێژایی زەمان، نەیتوانی وەکو گەلەکانی تری ناوچەکە: عەرەب، تورك، فارس، تورکمان، ئەرمەن... دەوڵەتی تایبەتی خۆی پێك بهێنێ، بەڵکو لەچوارچێوەی ئەو ئیمپراتۆرییانەدا بەگوێرەی بەهێزی و لاوازی دەسەڵاتی ناوەندیی دینی- سیاسی شام، بەغداد، ئەستەمول، ئەمیرنشینە خۆجێییەکانی کورد بە پچڕ پچڕی کەم یا زۆر لەکوردستاندا لەناو قەڵەمرەوی دارالاسلام دا لەژێر دەسەڵاتی روکەشی خەلیفە- سوڵتاندا ماوەتەوە.

ئیمپراتۆریی سەفەوی- ئێرانی کەهەوڵی زیندوکردنەوەی سەرلەنوێی((شاهان شاهێتی))دێرینەی ئێرانی ئەدا، ئەویش بۆ سەلماندنی شەرعییەتی بونی دەسەڵاتی خۆی ئایدیۆلۆجیی ئیسلامی کردە ئاڵای هەوڵ دان بۆ داگیرکردنی ناوچە موسوڵمان- نشینەکانی ئاسیا. وە بۆ سەربەخۆبونی خۆی لەدەسەڵاتی دینیی- سیاسی دەوڵەتی عوسمانی، شیعە" واتە مەزەبێکی جیاواز لەمەزەبی سوننەی عوسمانیەکانی کردە دینی رەسمی خۆی. دو دەوڵەتی ئیسلامی ناکۆك دروست بون. ماوەی چوار قەرن لەململانێدا بون.

کوردستان کەچەندین میرنشینی خوجێیی نیمچە سەربەخۆی تێدا دامەزرا بو، بەلام لەدوای یەکەمین شەڕی عوسمانی- سەفەوی لەچاڵدێران(1514)بەگوێرەی سەنگی تەرازوی هێزەکانی ئەم دو دەوڵەتە دابەش بو. میرنشینەکانی لای رۆژئاوا و سەرو وخواروی کوردستان چونە ژێر دەسەڵاتی روکەشی عوسمانیی و میرنشینەکانی رۆژهەلاتیشی کەوتنە ژێردەسەڵاتی سەفەوییەوە، بێ ئەوەی هیچ کامیان بەتەواوی ئۆتۆنۆمی خۆیان لەدەس بدەن.

3/1 کوردستان لەژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی رۆم و عەجەمدا[2]

لەچارەکی دوەمی قەرنی نۆزدەهەمدا، لەلایەکەوە بابیعالی هەمو میراتییە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستانی عوسمانی" بتلیس، هەکاری، بۆتان، سۆران، بادینان، بابان و، لەلایەکی تریشەوە دەرباری قاجار میراتییە ئۆتۆنۆمەکانی

کوردستانی ئێرانی" ئەردەڵان، لورستان، موکریانیان تێك داو، دەسەڵاتی ناوەندیی رۆم و عەجەمیان تێدا دامەزران.

لەم سەردەمەدا گەلانی ئەوروپی لەمەیدانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگی، سوپایی.. دا بەخێرایی لە پێشکەوتندا بون، ((نەتەوە))ئەبوە بنچینەی دروست کردنی دەوڵەتی نوێ. نوێنەرایەتی خەڵك لەژیانی سیاسی دەوڵەتدا سیاسی دەوڵەتدا زیادی ئەکرد. بەڵام لەو کاتەدا داوودەزگاکانی عوسمانی و ئێرانی تا ئەهات لەخەڵك زیاتر دور ئەکەوتنەوە، زیاتر بەرەو زۆرداری و داهێزران و داوەشین ئەچون. دەوڵەتانی ئەوروپا ئەرزی فراوانیان لێ داگیرئەکردن و پەیمانی نابەرامبەرو سەختیان بەسەردا ئەسەپاندن. هەردو دەوڵەت کەوت بونە ژێرباری قەرزی گران و نفوزی روخێنەری دەوڵەتانی زەنگین و بەهێزی ئەوروپییەوە، نابوتی و زۆرداری و فەسادو بەرتیلخۆری لەسەرەوە تاخوارەوەی داوودەزگاکانیان تەشەنەیان کردبو، ئەوانەی پلەو پایەی کاروباری دەوڵەت و خەڵکیان پێ ئەسپێردرا، شوێنەکانی خۆیان بەنرخی گران لەکاربەدەستە نزیکەکانی بابیعالی و دەربار ئەکڕی. ئیتر((دار الاسلام))و((دار الکفر))نە بەکردەوەو، نەلەڕوی تیۆرییەوە بایەخێکی نەما بو.

لەناوبردنی دەسەڵاتی میرە کوردەکان و دامەزراندنی داوودەزگای دەسەڵاتی ناوەندیی رۆم و عەجەم لەجێی ئەوان، سەرەڕای ئەوەی دەسەڵات و ئیمتیازاتی لەچینی سەرەوەی کۆمەڵی کورد زەوت کرد، باری ژیانی خەڵکیشی لەجاران خراپ و ناخۆش تر کرد. کاربەدەستانی رۆم و عەجەم لەباتی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی نوێی کارامە، دادگا، بەشداری خەڵك لەژیانی گشتیدا، ڕێگاوبانی نوێ، نەخۆشخانە، قوتابخانە، کارگا، زانستگا، چاپخانە و رۆژنامە... زوڵمی زۆرتریان لەگەڵ خۆیان هێنایە ناو کوردستانەوە[3].

1-کاربەدەستانی نەناسراوی زۆردار لەجیاتی کاربەدەستانی ناسیاوی خۆجێی.

2-دامەزراندنی قەڵاو پاسگا بۆ روتاندنەوەی خەڵك و ئۆردوگا بۆ هێزە داگیرکەرە سەرکوتکەرەکان.

3-زیادکردنی رادەی باج و سەرانە و بەرتیل.

4-گرتن و دورخستنەوەو کوشتن و تاڵان کردنی بێ لێپرسینەوە.

5-ڕەشبگیری لاوان بۆ سەربازیی بێ گەڕانەوە.

بەم پێیە گۆڕینی دەسەڵاتی دەرەبەگە کوردەکان بەدەسەڵاتی داگیرکەری ڕۆم و عەجەم کەبە لەشکرکێشی گەورەی درێژخایان و شەڕو تێکهەڵچونی خوێناوی کرا بو، وە بەهێزی چەکداری سەرکوتکەریش ئە پارێزرا، نەك بۆ پێشەوەچونی لەژیانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی... خەڵکی کوردستاندا بەدی نەهێنا، بەڵکو باری زۆرلێ کردنی ئابوری و کۆمەڵایەتی قورس تر کرد، چەوسانەوەی نەتەوایەتیشی هاتە سەر، بگرە لەژێر سایەی دەرباری قاجاردا چەوسانەوەی مەزەبییش بوە سەرباری.

ئەگەر لەسەردەمی شەرەف خان(1543-1604)و دوایی تر لەسەردەمی ئەحمەدی خانیدا(1650-1707)هەستی خۆ بەبێگانە زانین لەڕۆم و عەجەم، هەستی خۆ بەکورد زانین، هەستی پێویستی یەکبون و پێکهێنانی دەوڵەتی کوردیی سەربەخۆی بەهێز، کە کوردو کوردستان لەدەسدرێژی و ململانێی نارەوای ئەو دو هێزە بێگانەیە بپارێزێ، وەکو بیرو ئاواتی کەسانێکی بلیمەت لەدو توێی((شەرەفنامە))و((مەم و زین))دا مایەوە، لەبەر نەگەیشتنی هەلومەرجی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی... کۆمەڵی ئەوسای کورد نەبو بەئایدیۆلۆجیای چینی هەڵبژاردەی کۆمەڵ، وەنەیش بو بەخواستی خەڵك و بزوتنەوەی جەماوەر. وە لەنیوەی یەکەمی قەرنی 19هەم دا بەکردەوەی پچڕپچڕو ناتەواوو لەیەك دابڕاو لەتەقەللا ناوچەییەکانی میرەکانی بتلیس، بابان، سۆران، بۆتاندا دەنگی دایەوە. بەڵام لەدواچارەکی قەرنی 19هەمدا، هاوزەمان لەگەڵ سەرکەوتنی ئاڵمان و ئیتالیا لە پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی یەکگرتودا، وە هاوزەمان لەگەڵ پەرەسەندنی خەباتی نەتەوەکانی بالقان: بولغار، سرب، ڕۆمانی، یۆنان.. دا بۆ ڕزگاری لەژێر دەستیی تورك و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆ، لەئەنجامی ئەو گۆڕانە ناوەکییە قوڵانەی لەڕوی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی...یەوە بەسەر خەڵکی کوردستاندا هات، کە بو بوە ژێر دەستەی ڕاستەوخۆی ئیمپراتۆرییە داوەشیوە زۆردارەکانی عوسمانی و قاجاری و، ئەوانیش بوبونە پاوانی لەوەڕگای دەوڵەتە ئیمپریالیستیە گەورەکانی ئەوروپا، خەباتی کورد بەڕابەری گەورە پیاوێکی ڕۆشنبیرو شۆڕشگێڕ، شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینی(؟-1883)چوە قۆناغێکی نوێوە،

کەئەگونجێ دابنرێ بەسەرەتای گۆڕانی((هەستی نەتەوەیی))کورد بۆ((هۆشی نەتەوەیی))و دانانی بناغەی سەرەتا گشتیەکانی چوارچێوەی ستراتیجیکاری نەتەوەیی کورد لە پێناوی رزگاریو یەکگرتنەوەو پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆدا[4].

4/1 کورد لەیەکەمین پارلەمانی عوسمانیدا

6دەوڵەتی ئەوروپایی لە31ی مارتی 1877دا بە پرۆتۆکۆلێکی نوسراو داوایان لەبابیعالی کرد بو" لەگەڵ((کێوەرەش))کەئەو دەمە لەشۆڕشدا بو، بەئاشتی پێك بێو، دەس لەو مەڵبەندەی ئەوێ هەڵ بگرێ بەبیانوی ئەوەی زمانیان سلاڤیو دینیان مەسیحییە. لەهەمان پرۆتۆکۆل دا روسیە هەرەشەی راگەیاندنی جەنگی لەتورك کردبو، ئەگەر خواستەکەی قبوڵ نەکرێ.

لەکۆبونەوەیەکی((مەجلیسی مەبعوپان))دا کە بەتایبەتی بۆ لێدوان لەو هەرەشەیە ئەکرا، لەکاتێکا هەندێ لەکاربەدەستانی بابیعالی چۆڵی خەزێنەی دەوڵەتو نەبونی پارەو دراویان ئەکردە بیانو، بۆ قبوڵ کردنی مەرجە قورسەکانی دەوڵەتانی ئەوروپی، مەبعوسێکی(نوێنەری هەڵبژێردراو بۆ پارلەمان) کورد هەڵی دایە وتی:

((ئێوە ئەڵێن کاروباری دارایی لەتەنگانەیەکی سەخت دایە، ئێمە چۆن ئەتوانین بڕوا بەو قسەیە بکەین لەکاتێکا ئێوە لەم کەشوفشە دان، جلوبەرگی رەنگاو رەنگو،ماڵی رازاوەی پڕ لەکەلوپەلی جوانو، گالیسکەی ئەسپی قەشەنگتان هەیە؟

وەرن بۆ لای ئێمە بۆ کوردستان بەچاوی خۆتان کوێرەوەریو ناخۆشی ژیانی ئێمە ببینن. تا لەوڵاتی خۆم بوم هەر جلی دڕاوی پینە کراوم لەبەردا بو وەکو خەڵکەکەی تر. بەڵام کەئێوەم بەو جلوبەرگە رەسمیە نایابو خشڵدارانەوە بینی لەحاڵی خۆم تەریق بومەوە، زۆرم لەخۆم کردو منیش چوم لەبازاڕی دەڵاڵەکان نەك لەکۆگا گەورەکان ئەم جلەم بۆ خۆم کڕی کەوا لەبەرم دایە. جا بۆ سەلامەتی نیشتمانو، بۆ ئەوەی رێ بڕین لەدەستێوەردانی بێگانە لەکاروباری وڵاتەکەمان، من ئامادەم لەکاتی پێویستدا ئەم جلوبەرگە بفرۆشمو جلە پینەکراوە کۆنەکەی خۆم لەبەر بکەمەوە)).[5]

لەقسەی ئەم مەبعوسەدا ئەکرێ چەند مەسەلەیەك دەربهێنرێ"

1-ئەو جیاوازییە گەورەیەی لەئاستی چینی کاربەدەستی تورك و کۆمەلانی خەلکی کوردستاندا هەبوە.

2-بەتەنگەوە هاتنی دلسۆزانەی سەربەخۆیی دەولەتی عوسمانیو دانانی رێوشوێنی ملنەدان بۆ خواستی دەولەتانی بێگانە.

3-داواکردنی هۆشیارانە، بەدەنگی بەرز، بۆ باش کردنی ژیانی خەلك. ئەمانەش هەمو بەلگەی هۆشیاریی مەبعوسە کوردەکەیە، کەبێگومان نمونەیەکی رۆشنبیرانی کوردە لەو سەردەمەدا. ئەم مەبعوسە ئێستا نازانرێ کێ بوە بەلام بەمەزەننە ئەگونجێ هەر شێخ عوبەیدوللا بو بێ.

5/1 دەربارەی شێخ عوبەیدوللا

لەوکاتەوە مەولانا خالیدی شارەزوری(1777-1826)کەوتە ژیاندنەوەی تەریقەتی نەقشبەندی، ئەم تەریقەتە لەناو خاکی کوردستاندا لەماوەیەکی کورتدا پەرەی سەندو بلاو بووەوە، دەیان مەلای پایەبەرزی ناودار لەشوێنی جیاجیا بون بەخەلیفەی مەولانا بۆ بلاوکردنەوەی بیروباوەری تەریقەتی نوێو، بەهەزاران موریدو مەنسوبو سۆفییان تێ ئالا. لە پاش کۆچی کتوپڕی مەولانا بۆ بەغداد(1820)و، دوایی تر لەوێوە بەیەکجاری بۆ شام، دو کەس لەخەلیفەکانی لەهەمو ئەوانی کەزیاتر نفوزیان پەیدا کردو خانەقاکانیان بووە ناوەندی گرنگی((ارشاد))و رابەرایەتی بلاوکردنەوەی تەریقەت کەیەکێکیان شێخی بیارەو ئەوی تریان شێخی نەهری بو.

بنەمالەی شێخەکانی نەهری خاوەنی نفوزی دینیو دنیایی بون" لەروی سەیدایەتیەوە، وەکو خۆیان ئەیان گوت، نەوەی شێخ عەبدولقادری گەیلانی بون[6]. لەروی دینییەوە مەلای چاكو ناوداریان تێدا هەلکەوت بو، لەروی ماددیەوە خاوەنی ئاوایی زۆرو ئەرزی فراوانی کشتوکال بون، دەسەلاتی ئیرشادی تەریقەتیش پایەی دینی، کۆمەلایەتی، سیاسی لەجاران بەهێزتر کردن.

شێخ عوبەیدوللا کوری ئەم بنەمالە دەسەلاتدارە بەرێزە بو، جگەلەوەی سەید بو، شارەزای زانستە دینییەکان بو، خاوەنی نزیکەی 200 گوند بو[7].

لەجێگەی سەید تەی باوکی مورشیدی تەریقەتی نەقشبەندیش بو.((...باسی پیرۆزێتیو کارزانی شێخ لەهەمو جێگەیەك دەنگی دابووەوە،

بەرادەیەك كەبەرابەری گەلی كورد دائەنرا... هەمو رۆژێ لەدیوەخانەكەیدا میواندار 500 تا 1000كەسی ئەكرد، بەتاوناو هەیبەتەوە كارەكانی بەرێوە ئەبرد... لەناو كوردا بەئەمیرێكی پچوك لەقەڵەم ئەدرا))[8]

خانەقا شوێنی ئیرشادی شێخ و كۆبونەوەی خەلیفەو موریدەكانی و سازكردنی((رابگە))بو، شێخ لەوێوە رابەریی رێكخراوەیەكی فراوان و بەربلاوی ئەكرد كە پێك هات بو لەسەدان خەلیفەو موریدو سۆفی لەناوچەی جیاجیای كوردستان و وڵاتانی ئیسلامیدا. خانەقا، یا راست تر بارەگای دینیی و دنیایی بنەماڵەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بو. نەهریش ئاواییەكی ناوچەی شەمزینان بو لەویلایەتی هەكاری، كە لەڕوی جوگرافیەوە كەوتۆتە ناوەڕاستی كوردستانەوە.

لەكاتی جەنگی روسی- عوسمانیدا(1877) سوڵتان عەبدولحەمید بانگی جیهادیدا بو بەشداری موسوڵمانان لەغەزای روسدا، شێخ عوبەیدوڵلا لەگەڵ چەند سەد كەس لەموریدەكانی خۆی، بەدەنگ ئەم بانگەوە، چو بۆ قۆڵی بایەزید كە لەلایەن سوپای روسەوە داگیركرا بو. لەرۆژانی شەڕدا نزیكەی 5هەزار كورد كە لەسەرانسەری كوردستانەوە هات بون لەژێرسەركردایەتی ئەودا كۆبونەوە. ئەگەرچی هێزەكانی میلیشای كورد لەلابەلاكردنی چارەنوسی ئەم جەنگەدا دەورێكی كاریگەر یا باشی نەگێڕا، جەنگ بەسەركەوتنی روسیاو تێشكانی عوسمانی دوایی هات، بەڵام پایەی شێخ عوبەیدوڵلا لەناو كوردا لەجاران زیاتر بەهێزو جێگیر بو، هۆشیاری سیاسی زیاتر قوڵ بو، چاك تر شارەزای دیوی ناوەوەی ئیمپراتۆریی عوسمانی و، لاوازییەكانی و گیروگرفتەكانی بون, سروشتی دینیی دەوڵەت و جیهادو غەزای عوسمانی ناسی، نفوزی كاریگەری بێگانەو پێوەندییەكانی نێوان دەوڵەتان تێ گەیشت، ناسیاویی زۆرتری لەگەڵ گەورە پیاوەكانی كوردو ناوچەكانی پەیدا كرد، چاك تر ئاشنای هەلومەرجی نالەباری ژیانی خەڵكی كوردستان بو، هەندێ چەك و تفاقی جەنگی دەسكەوت، تەجروبەی جەنگیی بەدەس هێنا.

شوێنی شێخ عوبەیدوڵلا لەناو كوردا، ناوبانگی لەناوچەكەدا، نەك هەر وەكو شێخێكی تەریقەت، بەڵكو وەكو رابەرێكی ناسراوی دینی، سیاسی، سوپایی درەوشایەوە.

2- پایەکانی ستراتیجی کاری نەتەوەیی شێخ عوبەیدوڵڵا

شـــێخ عوبەیـــدوڵڵا لـــەدوای کۆتـــایی هـــاتنی جـــەنگی روســـی- عوسمـــانی(1877)گەڕایـــەوە بارەگاکـــەی خـــۆی لەنـــەهری. لەئـــە نجامی هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی ناوخۆی کوردستان لەژێردەستی بابیعالی تورك و دەرباری قاجاردا، هەلومەرجی ناوەوەی هـەردو ئیمپراتـۆریی، دۆخـی سیاسـی جیهـــان، کەوتـــە دارشـــتن و دانـــانی پایـــە ســـەرەکیەکانی ســـتراتیجەکەی" ئامانجەکانی، هێزی سەرەکی جێبـەجێ کردنـی، دۆسـت و هاوپەیمانـەکانی، دوژمنـــەکانی و شـــوێنە لاوازەکانیـــان، مەیدانـــەکانی جـــولانی، ئوســـلوبەکانی بەدیهێنانی.

هەرچـــەندە نوســـراوێکی دیـــاریکراو لەشـــێخ خـــۆی یـــا لەراپـــەڕینی 1880/1297 بـــەجێ نـــەماوە، بـــەڕونی هـــەمو لایەنـــە جیاوازەکـــانی ستراتیجەکە دەربخات. بـەلام لە پێکـەوە نوسـاندنەوەی سـەرلەنوێی تێکـڕای بەڵگە ماوەکان وەکو"

وتارەکەی تەمموزی 1880ی شێخ لەنەهری،

نامەکانی بۆ اقبال الدولـەی موتەسـەڕفی ورمـێ، د. کـوهران، کوردەکـانی سنور، گفتوگۆکانی لەگەڵ کلایتون، ئابوت، بێگانەکانی تر،

گفتوگـــۆی نوێنـــەرەکانی لەگـــەڵ دیپلۆماتـــەکانی روســـیاو بـــەریتانیا لەئـــەرزڕوم، وان، تـــەورێز، راپـــۆرتی ســـەفیرو دیپلۆماتـــەکانی تـــری روســـیاو بەریتانیا لەتاران و تەورێزو ئەستەموڵ و ئەرزڕوم و وان،

هەروەها هەڵوێستە دیارەکانی لەروداوەکان...

بەمانـــە هـــەموی ئـــەگونجێ دیمـــەنی گشـــتی ســـتراتیجەکەی ســـەرلەنوێ بەیەکخراوی بخرێتە بەرچاوان.

ئامانجی ستراتیجیی شێخ((پێکهێنانی دەوڵـەتی سـەربەخۆی کوردسـتان)) بو کە"

1-هـەمو کـورد بـێ گوێدانـە جیـاوازی خێـزان، بنەماڵـە، خێڵ، نـاوچـە، لەهجـەی زمـان.. لەسـەر بنچینەی پێوەنـدی نەتـەوەیی کۆبکاتـەوەو، لـەدو دەوڵەتی بەناو ئیسلامیان دابڕێ،

2-دوژمنـــەكانی كـــورد: ئیمپراتۆرییـــەكانی قاجـــاریو عوسمـــانی، لەكوردستان دەربكا،

3-هەردو بەشی ئێرانـیو عوسمـانی كوردسـتان لـەژێر دەسـتی بـابیعـالیو دەربـاری قاجار دەربهێنیٚو یەك بخات.

4-ئـاسایشی سـەرو مـاڵی خـەڵك، بـازرگـانی، خوێنـدەواری، پیشەسـازی، شارستانێتی لەكوردستاندا .. دابین بكات،

5-هـاوكـاری دۆسـتانە لەگـەڵ گـەلانی مەسـیحی: ئەرمـەنیو ئـاسـوری، هاونیشـتمانی كـورد لەسـەر بنچـینەی لێبـوردنی دینـیو ڕێزگـرتنـی یـەكتری دا بمەزرێنیٚ.

6-هـاوپــــەیمانێتی لەگـــــەڵ گـــــەلانی موســـــوڵمانی ئێرانـــــیو عەرەب(ولایەتەكانی موسڵ، بەغداد، حیجاز، میسر)دروست بكات.

7-دانپییانـانی سیاسـیو قـانونی دەوڵـەتانی گـەورەی ئـەوروپا بـەدەس بهێنیٚ.

بۆ جێبەجیٚ كردنی ئەم ئامانجـە گەورانـە، ئوسلوبەكانی كـاری سیاسـی، دیپلۆماسی، سوپایی بەكاربهێنیٚ.

1/2 تەقەللای جێبەجیٚ كردن: كاری سیاسی

1/1/2 سازدانی خەڵكی كوردستان

كوردستـان، بەدرێژایی مێژوی تـازەی، نـاوەندێكی بەهێزیی دەسەڵاتدارێتی تیٚدا دانەمەزراوە ببێتە پایتەختیو، لەوێوە دەس بەسـەر هـەمو كوردسـتاندا بگریٚ. تـا بەتیٚ پـەڕینی زەمـان بتوانـیٚ زمـانو فەرهـەنگی یـەكگرتـو، جـۆری حـوكمڕانی سیاسـی لەیەكچـو، جـۆری ڕێكخسـتنی ئـابوری-كۆمەڵایـەتی لەیەكچـو... بەسـەر هـەمو ئەوانـەدا بسـەپێنیٚ، كەبـەكوردی ئـەدوێن، یـا لەكوردسـتان ئـەژین. بە پێچـەوانەوە كوردسـتان هەمیشـە لەژێردەسـەڵاتی داگیركـەری بێگانـەدا بـوە، شـاخاوی بـونی كوردسـتان لەلایـەكو، جـۆری پێكهاتنی كۆمەڵایـەتی كـورد لەلایـەكی تـرەوە، زەمینـەكی لـەباریان ئـامادە كردوە، بۆ ئەوەی لەگەڵ داهێزرانی دەسەڵاتی ناوەندی بێگانەدا، هەمو جـار، ئەمانیش دەسەڵاتدارێتیی ئۆتۆنۆمی خۆجێیی جیاجیا لەناوچەكانی خۆیاندا دابمەزرێنن. لەوساوە كەخەلافـەتی عەبباسی كەوتـە لاوازبـونو دەسـەڵاتی

بەسەر ناوچە دورەکانی قەڵەمڕەوەکەیدا کەم بوەوە، لەگۆشەو کەنارەکانی ئیمپراتۆریی عەبباسیدا چەندین میرنشینی سەربەخۆ یا ئۆتۆنۆم دامەزران، کەهەر بەناو لەژێر دەسەڵاتی خەلیفە، واتە ئەمیری((دار الاسلام))دا بون.

لەو زەمانەوە لەکوردستاندا چەندین میرنشین دامەزرا. ئەگەرچی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوە مەیدانی لەشکرکێشیو تەراتێنی مەغۆلو تورکمان، هەندێ لەوانە بەدرێژایی چەند قەرن، هەرمانو قەوارەی خۆیان راگرت.

لەسەرەتای قەرنی 16هەمەوە، کوردستان بەکردەوە بو بەدو بەش، ئێرانیو عوسمانی. لەو زنجیرە پەیمانو رێککەوتننامانەدا کە لەئەنجامی شەڕەکانی عوسمانی- ئێرانیدا ئەبەستران" پەیمانی زەهاو 1639، نادرشا 1746، پەیمانی ئەرزرومی یەکەم 1823، پەیمانی ئەرزرومی دوەم 1847، بەشێکی درێژو گرنگی سنوری ئەو دو ئیمپراتۆرییە لەسەرەوە تا خوارەوەی بەناو جەرگەی کوردستاندا تێ ئەپەڕێ.

دابەش بونی سیاسی کوردستان بەسەر دەوڵەتێکی سوننیو دەوڵەتێکی شیعیدا کەدو زمانی رەسمی جیاوازو دو فەرهەنگی جیاوازو پێڕەوی دو جۆری رێکخستنی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری جیاوازیان ئەکرد. هەروەها دابەش بونی هەر بەشێکی کوردستان بەسەر چەندین میرنشینی جیاوازدا، سەرەڕای دۆخی تۆپۆگرافی نالەباری ئەرزەکەی کەشاخو دۆڵو روبار لەیەکتری دابڕی بو. ئەمانە هەموی نەك هەر یارمەتی کوردیان نەدا بەرەو لەیەکچونی فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی، سیاسی بۆ پێشەوە بچێ. بەڵکو دەلاقەکانی جیاوازیو لەیەك نەچونیان لەناو دانیشتوانی کوردستاندا قوڵ تر کردەوە.

گەلی کورد، لەڕوی کۆمەڵایەتیەوە" دابەش بو بو بەسەرچەندین تیرەو هۆزو خێڵی گەورەو بچوکدا.

لەڕوی ئابوریەوە" بەشێکی گەورەی بەرەوەندایەتی مابوەوە، هەندێکی خەریکی کشتوکاڵ بو لەگوندی دواکەوتودا ئەژیاو هەندێکی کەمی لەشار نیشتەجێ بو.

لەڕوی سیاسیەوە" دەوڵەتی خۆی نەبو، ئەوانی ژێر دەستی عەجەم ئەبو دڵسۆزیی سیاسییان بۆ شاو، ئەوانی ژێردەستی رۆم ئەبو دڵسۆزیی سیاسییان

بۆ سوڵتان هەبێ و، ئەوانەی ناوچەکانی سنوری هەردو دەوڵەت، بەگوێرەی گۆڕانی روداوەکان و دەسکەوتی خۆیان بەئاسانی باری دڵسۆزی خۆیان ئەگۆڕێ.

لەروی فەرهەنگیەوە" ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، مەلاکانی کورد ئەبو فێری زمانی عەرەبی بن، بەلام دەسەلاتی ئێرانی-عەجەم فەرهەنگی فارسی و، دەسەلاتی عوسمانی- تورکی فەرهەنگی تورکییان بەسەرا ئەسەپاندن.. فەرهەنگی رۆشنبیرەکانی کورد بەگوێرەی دابەش بونیان ئەکەوتە ژێر کارتێ کردنی فەرهەنگی3 نەتەوەی جیاوازەوە، هیچ کام لەلەهجەکانی زمانی کوردی" گۆرانی، کرمانجی، بابانی نەیتوانی ببێتە زمانی فەرهەنگ و نوسینی تێکڕای کورد. جیاوازی نێوان لەهجەکانی زیاترو قوڵ تر بو.

لەڕوی دینییەوە" ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، بەلام ئەمیش دابەش بو بو بەسەر مەزهەبی جیاوازدا. سەرەڕای زۆرایەتییەکی سوننی، شیعەو عەلەوی یشی تێدا بو. لە پاڵ موسوڵماندا بەشێکی کورد هەر لەسەر ئولی یەزیدی مابون.

لەم کۆمەڵە پچڕپچڕەدا، دڵسۆزی بۆ بنەماڵە، دڵسۆزی بۆ خێڵ، دڵسۆزی بۆ ناوچە، دڵسۆزی بۆ دین، دڵسۆزی بۆ مەزەب، ئەکەوتە سەرو هەمو دڵسۆزییەکی تری وەکو دڵسۆزی بۆ نەتەوە، یا دڵسۆزی بۆ دەوڵەتەوە. ئەوەش بو بو بەمایەی دوبەرەکی و ناکۆکی و خۆخۆری کە بەگەورەترین دەردی کورد ئەژمێردرێ. شەرەف خان و ئەحمەدی خانی و حاجی قادرو هەمو رۆشنبیرەکانی تری کورد لەدەس ئەو دەردە سکالایان کردوە، بەداخ و پەژارەوە لێی دواون، هەمو نوسەرانی بێگانەش وەکو بەشێك لەشەخسیەتی کورد باسیان کردوە.

تەنیا دڵسۆزیی ئارەزومەندانە کەهەندێ جار ئەی توانی لەسنوری بنەماڵە، خێڵ، لەهجە، ناوچە... تێ بپەڕێ، دڵسۆزی بو بۆ شێخی تەریقەت. لەکوردستان دو تەریقەت باوبو، یەکێکیان قادری و ئەوی تریان نەقشبەندی. لەدوای مردنی مەولانا خالید، تەریقەتی نەقشبەندیش یەکێتیی سەرکردایەتی تێدا نەماو، دابەش بو بەشەر چەندین شێخی بنەماڵەی جیاوازدا لەناوچەو شوێنی جیاوازدا.

شێخ عوبەیدوڵلا یەکێ بو لەگەورەترین شێخەکانی تەریقەتی نەقشبەندی لەسەردەمی خۆیدا. ئەمەش یارمەتیدەرێکی کاریگەر بو بۆ

ئـەوەی پێوەنـدی بـەربلاوی لەگـەڵ سـەدان مـەلاو مـیرزاو ئاغـاو سـەرۆکی عەشـیرەتو، لەگـەڵ هـەزاران کـەس هـەبێو، کـەڵك لـەو نفـوزە زۆرەی خـۆی وەربگرێ بۆ ئامانجە سیاسییەکانی، خانەقاکەی شێخ لەنـەهری، جگەلـەوەی ناوەندی ئیرشادی تەریقەتو پێکەوە گرێدانی ئەو رێکخراوە گەورەیە بو، شێخ کرد بوی بەبارەگای سیاسیو سوپایی جولانەوەکەی. لەوێ ناودارەکانی کوردی ئەدی. گفتوگۆی لەگەڵ ئەکردن، کۆی ئەکردنەوەو ئامۆژگاری ئەکردن. بـە پێی قسەی کیرزن رۆژانە 500 تـا 1000کەسی ئەدی[9].

بـەگوێرەی را پـۆرتی دیپلۆماتـەکانی روس، شـێخ لەمانگـەکانی تـەمموزو ئابی 1880دا چەندین کۆبونـەوەی لەگـەڵ زۆر لـەناودارەکانی ئـەو زەمانـەی کوردسـتان کـردوە، لەکۆبونەوەیـەکی مـانگی تـەمموزدا 200کەسـی لەگـەورە پیـاوانی کـورد، لەوانـە سـەرخێڵو ئاغـاو مـەلاو مـیرزا لەبارەگاکـەی خـۆی لەنــەهری کۆکردۆتــەوە، لــەو کۆبونەوەیــەدا شــێخ وتــاریکی گرنگــی داوە کەئامانجەکانیو، بەشێکی پرۆژەکانی کارکردنی رون ئەکاتەوە. شـێخ لـەناو قسەکانیدا وتی:

((550 ساڵ لەمەوبەر ئیمپراتۆریی عوسمانی دامەزرا.

عوسمانیەکان بەرێگەی نامەشروع دەسەڵاتیان گرتە دەست. پـاش 400-500ساڵ حوکمرانی وازیان لەدینی ئیسلام هێناو رێگـەی کفریـان گـرت. لـەو ساوە ئیتر کەوتە داهێزران. تـا دێ لـەروخانو هەڵوەشـان نزیـك ئەکەوێتـەوە. هەڵوەشانەکەشی ئەوەندە بەخێرایی ئـەڕوا گومـانی تـێدا نیـە بـەم نزیکانـە ئەروخێو دوایی دێت.

کورە خۆشەویستەکانم!

ئەبێ گوێرایەڵی راسپێرییەکانی باووباپیرانی خۆمان بین، بەسە ئیتر نابێ باری زوڵمو دیلایەتی تورکی کافر هەڵ بگرین. پێویستە خۆمـان رزگارکـەین، نە تەنیا ئێمـەی کـورد لـەتورکیای عوسمـانی، بـەڵکو ئـەبێ بـرا کوردەکـانی ئێرانیشمان، لەم دو حکومەتەی رێی پێشکەوتنیان لێ بڕیوین، رزگار بکەین.

باووباپیرا نمـــان داوامـــان لێ ئەکـــەن، لـــە پێناوی دیـــنو ئـــازادی نیشتمانەکەماندا، لەخوێنی خۆمان ببورین.

زانایان گوتویانە: قۆستنەوەی هەلی لەبار زاناییو ژیرییە. فارس ئێسـتە لەگەڵ تورکمان بەشـەڕەوە خـەریکن. هـەمو هێزەکـانی خۆیـان ناردۆتـە سـەر

ئەوان. ئەمەش بەمەعنای ئەوەی ئێستە هەلومەرج بۆ جوڵانەوەکەی ئێمە دژی حکومەتی ئێران لەبارە. ئەگەرچی ئێمە لەفارس ناترسین، چونکە ئەگەر بەشەریشەوە خەریك نەبن، چەندی هێزی گەورەی جەنگیی کۆبکەنەوە لە100هەزار سەرباز زیاتریان پێ کۆناکرێتەوە، کەئەویش نیوەی زیاتری لەو برا کوردانەی خۆمانن کەحکومەتی ئێران ئەیان چەوسێنێتەوەو، هەمان هەستی ئێمەیان هەیە.

لەبەرئەوەی بەشێکی دەوڵەمەنو بە پیتی کوردستان لەژێر دەستی ئێران دایە، ئەبێ ئەو بزوتنەوەیەی خەریکین، لە پێشدا بەرامبەر دوژمنە لاوازەکە دەس پێ بکا. بەمەش براکا نمانو نیشتمانە دەوڵەمەندەکەیان رزگار ئەکەین. ئەمەش سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندمان بۆ تەئمین ئەکا. یارمەتیمان ئەدا بو بەگژا چونی دوژمنی دوەممان، کەبەهێز ترە، ئەویش تورکی عوسمانیە..))[10].

لەکاتی ئابلۆقەدانی ورمێدا، خەلیفە کلودیك، پێشەوای دینیی کاتۆلیکەکان خواجە داودی نوێنەری کونسولی عوسمانی لەورمێ لەگەڵ قەشە سولومون نارده لای شێخ عوبەیدوڵلا، داوای لەشێخ کرد فەرمان بەلەشکرەکەی بدا ئازاری مەسیحیەکان نەدەن. شێخ پێشوازی لێ کردنو دوای ئەوەی گوێی لەقەشە سولومون گرت، لەخواجە داودی پرسی: تۆکێی؟ لەوەڵامدا وتی کەنوێنەری شابەندەری عوسمانیە. شێخ وتی: ((من بریارم داوە ئێرانو توران فەتح بکەمو ئەم دو وڵاتە لەدەست زیمامدارانی زاڵم دەربهێنمو زوڵم لەسەر خەڵك لابەرم. ئەوانەی لێرەدا ئەیانبینی سەرۆکی ئیلاتی خاکی عوسمانی ین لەدەس زوڵمی کاربەدەستانی عوسمانی هاتونە لای من، دوای تەواوبونی کاری ئێران نۆبەی دەوڵەتی عوسمانی دێ))[11].

شێخ بۆ سازدانی خەڵك هەوڵی ئەدا:

لەروی کۆمەڵایەتەوە" یەکگرتوبن، ناکۆکیەکانی ناو خۆیان بخەنەلاوە، واز لەدوژمنایەتی یەکتری بهێنن. نەهێشتنی دزی، جەردەیی، تالان، دەسدرێژی، پەرە پێدانی داد پەروەری لەرا پەراندنی کاروباری خەڵکدا، جێگیرکردنی ئاسایش، ئاشت کردنەوەی خێڵە ناکۆکەکان لەگەڵ یەکتری، چاك کردنی پێوەندیو رەفتار لەگەڵ مەسیحییەکانی دراوسێیان..ی کردبوە بەرنامەی کاری رۆژانەی خۆی.

لەڕوی سیاسیەوە. هۆشی نەتەوەییان هەبێ، زوڵم و زۆری کاربەدەستانی ڕۆم و عەجەم، نارەوایی دەسەڵاتی هەردو دەوڵەت، ڕەوایی ئامانجەکانی خۆی لەبارەی ڕزگاری و یەکگرتنەوەی کوردستان و پێکهێنانی دەوڵەتی تایبەتی خۆیەوە، تێ بگەن.

لەڕوی سوپاییەوە، ئامادە بن بۆ خۆچەکدارکردن و خۆڕێکخستن و پێکهێنانی لەشکرێکی چەکدار، کەبتوانێ دەسەڵاتی عەجەم و ڕۆم لەکوردستان ڕا بماڵێ، نیشتمانەکەی ئازاد بکاو لە دەستدرێژی داگیرکەری بپارێزێ.

شێخ لەنامەکانی‌دا بۆ موتەسەریفی ورمێ هەروەها بۆ د. کوچران پێ لەسەرئەوە دائەگرێ، کەلەهەردو بەشی کوردستان‌دا نیو ملیۆن بنەماڵەی کورد هەیە، بەدوبەرەکی و ناکۆکی و کردەوەی خراپ تاوانبار ئەکرێن، گەورە پیاوەکانی کورد بەڵێنیان داوە بەیەکتری، بۆ ئەوەی کۆتایی بەزۆرداری ڕۆم و عەجەم بهێنن، واز لەناکۆکی ناو خۆیان بهێنن و یەکگرتوبن[12].

بە مجۆرە شێخ عوبەیدوڵڵا هەوڵی ئەدا کەخەڵك سازبدا لەسەر بنچینەی ئەوەی دڵسۆزی بۆ نەتەوەو نیشتمانەکەیان بخەنە سەرو هەمو جۆرە دڵسۆزییەکی ترەوە.

2/1/2 فاناتیزم یان لێبوردنی دین

1-هەڵوێستی لەشیعە

هندی لەوانەی سەبارەت بەم بزوتنەوەیە دواون تاوانی فاناتیزم(تعصبی دینی)ی بە پاڵ ئەدەن. بەواتەیەکی تر بەجوڵانەوەیەکی فەناتیکی دائەنێن، دەمارگیری موسوڵمانیەتی دژی مەسیحیەتی و دەمارگیری سوننەیەتی دژی شیعەیەتی، تەنانەت کابرایەکی ئەفشاری خەڵکی ورمێ نوسیویێتی:

((...لە پاش مردنی باوکی سەربەخۆیی گەیاندە ئەوپەڕی، لەخواو پێغەمبەر یاخی بو، کەوتە سەر خەیاڵی جەورو ستەم، بۆ بەسێهەمی فیرعەون و شەدداد و ئەی گوت:

باوکم ڕەوزەی ڕیزوانی بەدو گەنم فرۆشت

ناخەلەف بم، ئەگەر من بەجۆیەکی نەفرۆشم

بۆ ئەوەی نفوزی خۆی بەسەر خەڵك و عەشیرەتەكەی خۆیدا بسەپێنێ و خۆی بەمرۆڤێكی خاریقولعادە بناسێنێ كەشف و كەرامەتی پیشان ئەداو خەوی درۆی رێك ئەخست.

هەندێ جار یەكێكی ئەخستە مەدفەنی شێخ تەهاوەو خۆی بەجلوبەرگی سپییەوە ئەهاتە بەرامبەر گۆڕی باوكی و ئەكەوتە پرسیارو وەڵام بۆ هان دانی خەڵكی عەوام ئەیوت: شێخ تەها ئەڵێ، ئەبێ را پەڕی و عەشایەر كۆبكەیتەوەو لەئێراندا ببیتە خاوەنی تاج و تەخت، رافزییەكان لەرەگ و ریشە دەربهێنی و رەواج بەتەریقەتی هەق بدەیت و حوكمی خواو پێغەمەر دا بمەزرێنی.

ئەوسا بۆ هاندانی تێكڕای عەشیرەتەكان راگەیاندنی جیهادی بەم جۆرە نوسی و لەسەرانسەری وڵاتدا بڵاوی كردەوە: ((شێخی مازی بەزار بەكوشتن و تالانی رافزی رازی و خوێن و ماڵی ئەوانی بۆ ئێوە موباح كردووەو مژدەی حكومەت و بەهەشتی داوە)) [13].

لەراستیدا هیچ بەڵگەیەكی مێژوویی پشتیوانی لەم چیرۆكەو لەراگەیاندنی جیهاد دژی شیعە ناكات، بەڵكو روداوەكان و ئەو بەڵگە نوسراوانەی هی ئەو سەردەمەن، دەری ئەخەن كەشێخ خۆی بەتەمای تاج و تەختی ئێران نەبوە، چونكە داوای لەعەباس میرزای برای ناصرالدین شا كردوە ببێتە شای ئێران، هەروەها لێبوردنی دینی، نەك فەناتیزمی كردبوە بەرنامەی كاری خۆی لە پێوەندی بزوتنەوەكەیدا لەگەڵ گەلانی ناوچەكە بەموسوڵمان و ناموسوڵمانەوەو، هەوڵی لەگەڵ ئەدان كەرایان بكێشی بۆ دۆستایەتی و كاری هاوبەش دژی دەرباری قاجارو بابیعالی. شێخ لەناوچەكانی ژێردەسەڵاتی خۆیدا فەرمانی دا بو بەهێزەكانی كەرەفتاری باش لەگەڵ هەمو كەس بكەن و بەهیچ جۆرێك رێگەی دەسدرێژی نەداوە بەكەس. جگەلەمەش بۆ سازدانی گەلانی ناوچەكە بەبێ جیاوازی دین: مەسیحی- موسوڵمان، مەزەب: شیعی- سوننی، داوای لەعەباس میرزا ملك ئارای(شیعی)و اقبال الدولەی(شیعی)و ئاخوندە شیعەكانی ورمێ و مار شەمعونی ئاسوری(مەسیحی)و سەرۆكی كەنیسەی ئەرمەنیەكانی باشقەڵا كرد بۆ هاوكاری. هەروەكو پێوەندی لەگەڵ دیپلۆماتەكانی روس و ئینگلیز كرد كەئەوانیش مەسیحی بون.

پێ ئەچێ کەئەو قسانە پڕوپاگەندەی کاربەدەستانی ئەو سەردەمەی ئێران بێ بۆ مەبەستی سیاسی خۆیان، وەکو هۆیەکی گرنگی تەقاندنەوەی ناکۆکیە کۆنەکانی نێوان کوردو عەجەمو، خرۆشاندنو سازدانی خەڵکی ئازەربایجان کەلەڕوی مەزەبیو نەتەوەییەوە لەکورد جیاواز بون. بۆ ئەوەی گەلی ئازەری شیعە دژی بزوتنەوەیەکی سەربەخۆیی خوازی کورد سوننی هان بدەن. یاخود رەنگە بێ ئاگاداری شێخو کوڕەکانیو لێپرسراوەکانی کەسانێك هەبوبن هەڕەشەی لەو بابەتەیان کردبێ. ئەگینا هەمان نوسەر خۆی ناوەڕۆکی چەند نامەیەکی نوسیوەتەوە کەشێخ عوبەیدوڵلا بۆ هەندێ لەگەورە پیاوەکانی ورمێی نوسیوە کەهەمویان شیعە بون، نەك هەر دورونزیك بونی ئەم جۆرە قسانەی لێ نایەت، بەڵکو دڵنەواییو رێز لێ نانی زۆریشیان تێ دایە.

شێخ عوبەیدوڵلا لەکاتی ئابلۆقەدانی شاری ورمێدا لەنامەیەکدا بۆ((میرزا حسێن اقا مجتهد))گەورەی ئاخوندە شیعەکانی ورمێ نوسیوێتی:

((... من بۆ دادخوازی عەشایەرو نەهێشتنی زوڵم لەسەر رەعییەت هاتوم.

دو رۆژ لەورمێ میوانی ئێوە ئەبم، لەئێوەش جگە لەسیورساتی لەشکر شتێکی ترم ناوێو، لەمزگەوتی جامیعی ورمێ لەگەڵ ئەهلی ئیسلام نوێژ ئەکەم، هەمو خاوەن کارێ لەسەر کاری خۆی ئەمێنێو، خۆم ئەچم بۆ تەورێز.

ئەگەر سەرکار ئقبال ئەلدەولە گوێڕایەڵ بێ پایەیەکی گەورەی ئەدەمێ، ئەگەر بەقسەی منی نەکرد رێگەی مەدەن بێتەوە ناو شار...

من خۆم بەلەشکرەکەمەوە هاتوم، نەوەکو یەکێکی لەشکر زەرەرێ بەخەڵکی شار بگەیەنێ، چونکە ورمێ وەکوماڵی خۆم دائەنێم... ئینشائەڵلا مەحەبەتی زۆر دەرهەقی خەڵك ئەکەم...))[14].

لەنامەیەکی تردا کەلەڕۆژانی شەڕو ئابلۆقەدانی ورمێدا بۆ اقبال الدولەی نوسیوە، ئەڵێ:

((میری میرانی گەورە، دۆستا، میهرەبانا!

مەعلومە خانەوادی ئێوە لەگەڵ دودمانی سید تەهای مەرحوم لەکۆنەوە دۆست بونو داعی ئەوپەڕی مەحەبەتم بۆ ئێوە هەیە، ورمێ بەماڵی خۆم ئەزانمو، بەڕشتنی خوێنی موسوڵمانان هیچ وەخت رازی نەبوم، چەند جار سەرانی سوپاو عەشایەر ویستیان دەست بەشمشێرو خەنجەر بڕژێنە ناو شار،

دۆستدار مانیع بوه نەی هێشتوەو نەم ویستوه کەکوشتن و تالان لەناو ئەهلی ئیسلامدا روبدا. ئەگەر خۆراگرتنی ئێوه بەنیازی گەیشتنی یارمەتیە، ڕێی یارمەتی بەستراوه، لەهیچ شوێنێکەوه ئیمداد ناگا، ئەگەر دوسێ رۆژ لەقەڵادا خۆتان بگرن ئاوو ئازوقەو قورقوشم و باروتی ئێوه تەواو بۆ ئەوسا ناچاری گوێرایەڵی و تەمکین ئەبن.

ئەگەر ئەمڕۆ خوێنڕشتن لەناوا بێ دو رۆژی تر پەشیمان ئەبیتەوه. باشتر وایه کاری ئەمڕۆ نەخەیتە سبەینێ و نەبیتە هۆی دوژمنایەتی. بەسدیقی دڵەوه تەمکین بکەی و ئومێدەوارم بە پایەی بڵند بگەیت والسلام))[15].

ئەم نامەیەو چەندین نامەی تری شێخ بۆ سەرانی شیعە باسی هیچ جۆره سوکایەتیەکی بەرامبەر شیعە تێدا نیه. باسی((رافچی))و((حەڵاڵ کردنی خوێن و ماڵ))و((حوکمی جیهاد))ی نەکردوه، وەکو دوژمنەکانی باسی ئەکەن، بەڵکو لەهەمویاندا بەرێزەوه بەئیسلام ناوی بردون. ئەگەر شێخ عوبەیدوڵڵا نیازی((مباح)) کردنی سەرو ماڵی شیعەکانی ورمێی هەبوایە لەباتی ئەوەی نامەی وەهایان بۆ بنوسێ و گفتوگۆیان لەگەڵ بکا، یەکسەر پەلاماری ئەدان و، هەلیشی لەدەس نەئەچو.

2- پێوەندی لەگەڵ عەباس میرزا مەلك ئارا

شاهەکانی ئێران، بەدرێژایی مێژو لە پیلان و رقە بەری یەکتری ترساون" باوك لەکوڕ، کوڕ لەباوك، برا لەبرا، پیلانی گێڕاوه. مێژوی بنەماڵەکانی سەفەوی، ئەفشار، قاجار، پڕیەتی لەکوشتن و خەساندن و چاو هەڵکۆڵین و دورخستنەوەو گرتن بۆ ئەوەی لەدەست میمل و ملۆزمەکانی خۆیان رزگار بن.

محەمەد شاهی قاجار لە پاش مردنی چەند کوڕو چەند کچی لێ بەجێ ما. لەناو کوڕەکانیدا دویان لەوانیتر لە پێشتر بون یەکێکیان ناصرالدین، ئەوی تریان عەباس بو. عەباس میرزا لەدایکەوه کوڕی خدیجه خانمی کچی یەحیی خانی چەهریق بو کەیەکێ بو لەو جاخزاده کوردەکانی چەهریق. بنەماڵەی خدیجه خانم موریدی شێخ تەی باوکی شێخ عوبەیدوڵڵا بو. کوڕو دایك لەلای محەمەد شا نزیك بون. وەك ئەڵێن، محەمەد شا بەرلەوەی بمرێ بەتەما بو ناصرالدین لەولیعەهدی بخات و عەباس میرزا کەنائب السلگنەو هێشتا منداڵ بو لەجێی ناصرالدین بکاتە ولیعەهدی خۆی و، لە پاش مردنی ببێتە شای ئێران.

لە پاش مردنی محەمەد شا، ناصرالدین بەشای ئێران. بەڵام ترسی ئەوەی هەبو کەعەباسی باوك برای پیلانی لێ بگێرێ، بێتە جێگای. جگەلەوەی هەمو سامان و داراییان لەخۆی و دایکی زەوت کرد، مەهد علیای دایکی ناصرالدین ویستی عەباس کوێر بکاو ناصرالدینیش هەوڵی لەناوبردنی‌دا. لەژێر گوشاری وەزیری موختاری روس و ئینگلیزدا گیانی بەساغی دەبرد. بەڵام دورخرایەوە بۆ ((عتباتی عالیات)) لەعیراقی عەرەبی ژێردەسەڵاتی عوسمانی و زیاتر لە25 ساڵ بەدور خراوەیی مایەوە. ئەو ماوەیەش عەباس میرزا هێشتا هەر مایەی پەژارە بو بۆ ناصرالدین شا.

شێخ عوبەیدوڵڵا کەئاگادار ئەم کەینوبەینە بو، هاوکات لەگەڵ دەسپێکردنی لەشکرکێشی‌دا بۆ سەر کوردستانی ئێران، بۆ ئەوەی ریزی دوژمنەکانی تێك بداو کەڵك لەناکۆکیەکانی ناو خێزانەکەیان لەسەر حوکمڕانی وەربگرێ، بەدو نوێنەری خۆیدا نامەیەکی بۆ عەباس میرزا نارد. لەنامەکەی‌دا عەباس میرزای بانگ هێشت بو کەبەشداربێ لەشەڕا دژی هێزەکانی ناصرالدین شا بۆ ئەوەی لە پاش سەرکەوتنی را پەڕینەکە تەختی ئێرانی پێ ببڕێ، کورد بونی دایکیشی بەبیر هێنابوەوە.

عەباس میرزا بۆ ئەوەی دڵی ناصرالدین شای برای لەخۆی پاك بکاتەوەو دڵنیای بکا، لەباتی ئەوەی بەدەنگ شێخ عوبەیدوڵڵا وە بچێ، هەردو نێردراوەکەی شێخی بەگیراوی لەگەڵ نامەکەدا تەسلیمی ناصرالدین شا کرد، شا لە پاداشتنی ئەم دڵسۆزیەدا حوکمڕانی قەزوینی بەعەباس بەخشی. عەباس میرزا خۆی روداوەکەی بەدرێژی لەبیرەوەریەکانی‌دا گێڕاوەتەوە[16]

.

3-هەڵوێست لەمەسیحیەکان

ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەبەدرێژایی مێژوی مرۆڤایەتی گرنگیەکی تایبەتی هەبوە لە پێکەوە بەستنەوەی 3 قارە گەورەکەی دنیا" ئاسیاو ئەفریقاو ئەوروپا. لەبەرئەوە رێگە مێژوییەکانی پێکەوە بەستنی رۆژهەڵات و رۆژئاوا لەم ناوچەیەوە تێ پەڕیوە، لەشکرە گەورەکانی رۆمانی، یۆنانی، فارسی، عەرەبی، مەغۆلی، تورکی..یش هەر بەوێدا رۆیشتون و، شە پۆلی گەورەی کوچوڕەوی مێژوی هەندێ گەل روی تێ کردوە، لەبەرئەوە سەرەڕای

نەتەوە خۆجییە دێرینەکانی ناوچەکە، هەندێ میللەتی تریشی تێدا جێگیر بون و ناوچەکە بۆتە مۆزاتیێکی رەنگاورەنگی رەگەزو زمان و دینی جیاواز.

کوردستان لەناوجەرگەی ناوچەکەدا بوە، هێزێکی ناوەندیی تایبەتی خورتی خۆی نەبوە لەلێشاوی هاتوان بیپارێزی، رەنگە لەهەموان زیاتر کەوتبێتە ژێر گوشارەوە.

لەکوردستاندا، لەکۆنەوە چەند نەتەوەیەك پێکەوە ئەژین، جگە لەکورد گەلی ئاسوری و گەلی ئەرمەنیش لەهەندێ شوێنیدا هاوژین و هاوجێگەبون لەگەڵی.

ئاسوریەکان، کە لەسەدەکانی پێشودا بەنەستوری ناوبراون، خۆیان بە پاشماوەی ئیمپراتۆریی ناسراوی ئاشوری دائەنێن. لەدوای تێکچونی ئیمپراتۆریی ئاشوری و وێران بونی پایتەختەکەیان دەربەدەر بون و خۆیان خزاندۆتە ناوچە شاخاوییەکانی کوردستانەوە. کۆمەڵی گەورەو بچوکی لەیەکچویان لەناوچەکانی هەکاری، وان، بتلیس، ئورفا، دیاربەکر، ماردین، نسیبین، قارس، موسڵ، سەلماس، تەرگەوەڕ، مەرگەوەڕ، ورمێ... پێکەوەناو گوندو ئاوایی تایبەتی خۆیان دامەزراندو پارێزگاری قەوارەی تایبەتی خۆیان کرد.

ئەرمەنیەکان، لەنەتەوە هەرە کۆنەکانی ناوچەکەن، خاوەنی شارستانێتی کۆن و مێژویەکی دورودرێژن. خاوەنی دەوڵەتی بەهێزبون و لەسەردەمێکدا بەشێکی کوردستان لەژێردەستی ئەواندا بوە. تا ئەم چەرخانەی دوایی هەندێ بەشی کوردستان لەسەر ئەرمەنستان دانراوە. لەقەرنی رابردودا لەگەلی ناوچەی کوردستاندا بەتایبەتی وان، بتلیس، دیاربەکر، قارس، ئەرزروم، ئەرزنجان، هەکاری بەژمارەی زۆر نیشتەجێ بون و، ئاوایی گەورەو ئاوەدانیان هەبو.

لەژێرسایەی دەوڵەتی ئیسلامیدا، دینی مەسیحی بەرەسمی ناسراوە، بەلام هەرگیز مەسیحەیەك هەمو ئەو مافانەی نەبوە کەموسوڵمانێك هەیبوە، زۆرجار جیاوازی دینیان لێ کراوە بە بەهانەی چەوساندنەوەو ئازاردان و کوشتن و تالان کردن. لەقەرنی 17هەمدا، دەوڵەتانی ئەوروپی چەوسانەوەی مەسیحیەکانیان کرد بەبیانوی خۆخزاندنە کاروباری ناوچەکە. میسیونێری دینی بەناوی یارمەتی دان و پارێزگاریەوە بنکەی بەهێزیان تێدا دامەزران.

پاشتریش دەوڵەتە ئەوروپاییەکان مەسیحیەکانی ناو ئێران و عوسمانیان کردە بنکەی دەسوەردانە کاروباری ناوچەکە بۆ دابین کردنی دەسکەوتەکانی خۆیان. کەڵکی زۆریان لەوان وەرگرت. لەو شارانەدا کەلەنێوان روسیە-ئێران و، لەنێوان روسیە-عوسمانیدا ئەبو، روسەکان کەڵکی زۆریان لەهاوکاریو شارەزایی و ئاگاداری ئەوان وەرئەگرت دژی ئێران و تورکیا. دەسەڵاتدارانی رۆم و عەجەمیش ئەوەیان ئەکردە بەهانەی توندکردنی چەوسانەوەی مەسیحیەکان.

کورد گەلێکی موسوڵمانە، هەم بەدین لەئاسوریو ئەرمەنیەکانی هاونیشتمانیان جیا بون، هەم بەزمان و رەگەز جیاواز بون. ناکۆکی بەرژەوەندی ئابوری هەندێ جار ناکۆکی لەنێوان کوردو مەسیحیەکاندا دروست کردوە. جیاوازی دین و زمان ناکۆکیەکەی قوڵ تر کردوە. هەندێ لەمەلاو شێخەکانیش هەندێ جار ئاگری ناکۆکیەکانیان خۆش کردوەو هانی کوردیان داوە لەدژی ئەوان. میسیونێرە ئەوروپیو ئەمریکاییەکانیش هەندێ جار دەوری خرا پیان گێراوە لەتیژکردنی ناکۆکیەکان و هاندانی مەسیحیەکاندا دژی کورد. دوایی تریش کۆنسوڵگەکانی بەریتانیاو روسیا نفوزی بەهێزیان تێدا دروست کردبون و بۆ خزمەتی دەوڵەتەکانی خۆیان بەکاریان ئەهێنان. لەسەردەمی را پەرینەکەی بەدرخان بەگدا((1843-1847)بەهاندانی میسیونێرە ئینگلیزەکان ئاسوریەکان لەبەدرخان هەڵگەرانەوە. تێکهەڵچونی خوێناوی لەبەینیاندا روىدا. کونسوڵی بەریتانیا بەقازا نجی ئاسوریەکان دژی بەدرخان لەلای کاربەدەستانی عوسمانی کەوتەکار.

روسیاو بەریتانیا کەچاویان بری بوە ناوچەکە، یەکێ لەدەسکەلاکانیان، مەسیحیەکانی کوردستان بو، یەکێکیش لەبەهانەکانیان پارێزگاری ئەوان بو لەدەسدرێژی موسوڵمانەکان تایبەتی کورد. پەیمانی بەرلین(1878) کە لەدوای جەنگی روسی- عوسمانی، لەلایەن روسیا، بەریتانیا، ئیتالیا، نەمسا، ئەڵمانیاوە بەسەر بابیعالیدا سە پێنرا بو، بۆ رازی کردنی ئەرمەن سەبارەت بەو هاوکاریەی لەگەڵ روس دژی عوسمانی کرد بویان، وە بۆ تۆڵەکردنەوە لەکورد سەبارەت بەو هاوکاریەی لەگەڵ تورك دژی روس کرد بویان، لەمادەی(61)دا نوسیویێتی:

((بابیعالی بەڵێن ئەدا، لەناوچە ئەرمەنی نشینەکاندا، رێکخستن و چاککردنی کە پێویستەکانی ناوچەکە ئەیخوازن جێبەجێ بکا، وەسەلامەتی ئەرمەن لەکوردو چەرکەس بپارێزێ. بابیعالی ئەبێ بەردەوام دەوڵەتان لەو رێوشوێنانە ئاگادار بکا کەبۆ ئەم مەبەستە دایان ئەنێ و دەوڵەتەکانیش چاودێری جێبەجێ کردنی ئەو رێوشوێنانە ئەکەن)).

ئەم پەیمانە لەلایەکەوە بو بەهانەیەکی تر بەدەس روسیاو بەرتیانیاوە، بەناوی پاراستنی ئەرمەن و چاودێری داوودەزگاکانی عوسمانی لەجۆری جێبەجێ کردنی پەیمانەکە، زۆرتر دەس وەربدەنە کاروباری ناوخۆی عوسمانیەوە، لەلایەکی ترەوە چەکێکی برندەی دایە دەس تورك بۆ ئەوەی کورد لەئەرمەن هان بدا. ئەو دو میللەتە بکەن بەگژیەکتریدا و بەیەکتری بترسێنن.

شێخ عوبەیدوڵڵا بەدوربینیەکی زیرەکانەوە هەوڵیدا بۆ ئەوەی گەلی کوردو دەس رۆیشتوەکانی نەکەونە ژێرکاتێکردنی پڕوپاگەندەی تورك و هەندێ فەناتیکی کوردەوە دژی گەلانی مەسیحی، بەتایبەتی ئەرمەنی. ئامۆژگاری خەڵکی ئەکرد کەرەفتاری باش لەگەڵ مەسیحیەکان بکەن. خۆیشی مافەکانی ئەپاراستن و رێزی لێ ئەگرتن. بەردەوام هەوڵی ئەدا بۆ تێ گەیاندنی کورد لەپێویستی راگرتنی پێوەندی دۆستانە لەگەڵیان. لەهەمان کاتدا لەهەوڵ دانی بەردەوام دا بو بۆ ئەوەی گەلە مەسیحیەکان: ئەرمەنی و ئاسوری رابکێشێ بۆ دۆستایەتی و پشتیوانی و بەشداری لەبزوتنەوەکەدا دژی دەرباری قاجارو بابیعالی. شێخ لای وابو راکێشانی ئەوانە بۆ هاوکاری و بەشداربون لەبزوتنەوەکەدا جگەلەوەی بزوتنەوەکەی پێ بەهێزو ریزی ناوخۆی پێ پتەو ئەبو، ئارام و ئاسایشی لەکوردستاندا باشتر ئەپاراست و، یەکی پیلانەکانی تورکیای ئەخست بو نانەوەی دوبەرەکی لەبەینی ئەم میللەتە زۆرلێکراوانەدا. سەرەڕای ئەوانەش گرنگیەکی گەورەی هەبو بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی روسیاو بەریتانیا لەجوڵانەوەکە، چونکە نفوزی روس لەناو ئەرمەنی و نفوزی ئینگلیزی لەناو ئاسوریدا بەهێز بو. هەڵوێست لەوانە یا هەڵوێستی ئەوان لەبزوتنەوەکە کاری سەلبی یا ئیجابی ئەکردە سەر هەڵوێستی هەردو هێزی ئەوروپی لەبزوتنەوەکە.

لەکۆبونە فراوانەکەی تەمموزی 1880دا لەنەهری، کاتێك چەند کەسێ لەوانەی بەشدار بون بوئەوەی لە پێشدا(جەبهەی داخلی)پاك بکرێتەوە، پێشنیاری ئەوەیان کرد لەسەرەتاوە دەست بکرێ بەکوشتاری ئەرمەنی لەکوردستاندا، شێخ نەك ئەمەی پەسەند نەکرد بەڵکو لەوەڵامدا وتی:

((ئەگەر ئەستەموڵ هەتا ئەوساتە بەسەرزاری پشتی کوردی گرتبێت، ئەوە بەو مەبەستە بوە لەگاورەکانی ئەنەدۆڵ راستیان بکاتەوە، خۆ ئەگەر هاتو ئەرمەنەکان لەئەنجامی ئەو هەڵوێستەدا تیاچون ئەوسا کورد لای کاربەدەستانی عوسمانی نرخیان نامێنێ و بەفلسێك نایان کرێ... ئەگەر را پەڕینی کورد ئاراستەی ئەرمەنی بکرێ، ئەوسا دەوڵەتە ئەوروپاییەکان لەکورد راست ئەبنەوە...))[17].

شێخ چەند جارێ نامەو نوێنەری خۆی نارده لای سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنیەکان لەباشقەلا بۆ ئەوەی((چاویان بەیەك بکەوێ، لەسەر دۆخی وڵات بدوێن و رێوشوێنی بەکەڵك بدۆزنەوە))[18].

هەروەها چەند جارێ نامەو نوێنەری خۆی نارده لای مار شەمعونی گەورەی ئاسوریەکان[19].

لەم هەمو تەقەللایە مەبەستی ئەوە بو ئاسوریەکان و ئەرمەنیەکان وەکو کورد بەشداری جوڵانەوەکەی بن دژی دەوڵەتەکانی ئێران و عوسمانی، بۆ ئەوەی لەکوردستانی سەربەخۆدا لەچەوسانەوە رزگار بن و بەمافەکانی خۆیان بگەن.

شێخ عوبەیدوڵلا لەکاتی هەڵاتنیدا لەئەستەموڵەوە بۆ شەمزینان بەهەندێ لەناوچە ئەرمەنی نشینەکاندا تێ پەڕی، پیاوە گەورەکانی بینین، سەردانی کەنیسەکانی کرد، گفتوگۆی لەگەڵ کردن. ئەگەرچی شێخ نەیتوانی گەورە پیاوەکانی ئەو دو گەلە رازی بکا" ئەوانیش شان بەشانی کورد بەشداری تەقەللای دیپلۆماسی- چەکدار بن بۆ بەدیهێنانی ستراتیجەکەی چونکە کاربەدەستانی روس و ئینگلیز لەئەرزروم، وان، تەورێز، ورمێ.. هەر یەکە لەلای خۆیەوە ئامۆژگاری ئەرمەنی و ئاسوریەکانیان ئەکرد و زۆریان بۆ ئەهێنان" بەشداری بزوتنەوەکە نەبن، یارمەتی نەدەن و هاوکاری نەکەن، بەڵکو لێی دور بکەونەوە[20].

بەڵام شێخ ئەگەر نەیتوانی بێ دۆستایەتی ئەو گەلانە بەدەس بهێنی، ئەوا هیچ نەبێ توانی وایان لێ بکا لەململانێی کوردو دوژمنەکانیدا بێ لایەن رابوەستن.

3/1/2 پێوەندی لەگەڵ گەورە پیاوانی عەرەب

لەو کاتەوە لەشکری عەرەبی ئیسلامی فە تحی کوردستانی کرد، گەلی کورد بەدڵسۆزی موسوڵمان بو. زمانی عەرەبی کەزمانی قورئان بو وە گەلی عەرەب کە لەهەندێ قۆناغی مێژودا نەتەوەی دەسەڵاتدارو کاربەدەست بو لەناو کوردا لەچاو میللەتانی تردا رێزی تایبەتیو پایەی بەرزی هەبوە. ژمارەیەکی زۆر لەخێزانی سەیدو شێخو مەلاو پیرو گەورە پیاوەکانی کورد، بەراست یا بەهەڵبەست، رەچەڵەکی خۆیان ئەبردەوە سەر عەشیرەتو بنەماڵەو گەورە پیاوە مێژوییەکانی عەرەب. شەرەفنامە دەیان نمونەی باس کردوە. گەلی کورد لەلای رۆژئاواو خواروی نیشتمانەکەیەوە هاوسێی عەرەب بو. جگەلە پێوەندی هاودینیو هاومەزەبی، پێوەندی فەرهەنگیو بازرگانی بەهێزیش لەنێوان هەردو میللەتدا هەبوە. بگرە لەهەندێ شوێن تێکەڵاوی پێوەندی خزمایەتیش لەنێوان عەشیرەتەکانیاندا هەبوە.

شێخ عوبەیدوڵڵاش گرنگی میللەتی عەرەبو گرنگی کاری شوێنو ناوەندە پیرۆزەکانی ئیسلامی لەوڵاتانی عەرەبیدا زانیوە بەتایبەتی چونکە خۆی کابرایەکی دینی بوە، بزوتنەوەکەشی دژی دەسەڵاتدارانی بوە، کەخۆیان بە پارێزەری موسوڵمانانی دنیا دانـاوەو هەمو را پەڕینو یاخی بونێک لەحوکمرانی خۆیان بە(لەدین دەرچون)ژماردوە، لەبەرئەوە شێخ عوبەیدوڵڵا پێویستی بەوە بوە رەوایی بزوتنەوەکەی خۆیو دەرچونی کاربەدەستان لەرێوشوێنەکانی ئیسلامەتی بۆ ئەوان بسەلمێنێو، هەوڵ بدا پشتیوانی مەعنەوی- سیاسی گەلانی عەرەبو پشتیوانی گەورە پیاوەکانیان بەدەس بهێنێ. بۆ ئەم مەبەستە پێوەندی لەگەڵ چەندین شوێن کردوە، نامەو نێردراوی ناردۆتە لایان، لەوانە :[21].

-شەریفی مەککە[22]. کەزێوانی گۆڕی پێغەمبەرو شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام بوە، وەهەمو ساڵ دەیان هەزار کەس لەسەرانسەری وڵاتانی ئیسلامیەوە بۆ بەجێ هێنانی ئەرکی حەج رویان تێ کردوە، کاریگەرترینو گرنگترین، ناوەندی کۆبونەوەی ساڵانەی موسوڵمانانی دنیا بوە. لەمەش دیارە مەبەستی

بەدەسهێنانی پشتیوانی مەعنەوی-سیاسی کاربەدەستی پیرۆزترین ناوەندی ئیسلامی جێگەی رێز لێ نانی هەمو موسڵمانی دینا بوە.

-خدیوی میسر[23] ئەگەرچی لەو سەردەمەدا لاواز بو بو، کەوت بوە ژێر نفوزی دەوڵەتانی ئەوروپییەوە، بەلام میسر گرنگیەکی گەورەی فەرهەنگی هەبو، جگەلەوانە گرنگترین زانستگەی دینی- ئیسلامی(جامعه الازهر)لەقاهیرەدا بو.

-هەندێ لەگەورە پیاوانی عەرەب لەولایەتەکانی موسڵ و بەغداد کەهاوسۆزی نفوزی سیاسی و دینی خۆی بون. هەندێ سەرچاوە وا رائەگەیەنن لەدوا راپەرینەکەی شێخدا نزیکەی 5 هەزار عەرەبی ولایەتەکانی بەغدادو موسڵ لەناوچەکانی هەکاری بۆ هاوکاری و یارمەتی دانی شێخ عوبەیدوڵڵا کۆبونەتەوە[24].

ئەگەرچی ئەم ژمارە گەورەیە رەنگە جۆرێ لە پێوەنانی تێدابێ، بەلام لەسەرێکەوە بەڵگەی نفوزی بەهێزی شێخە لەناو موسوڵمانی عەرەبدا، وە بەڵگەی رادەی پشتیوانی کردنی ئەوانە لەجوڵانەوەکەی شێخ دژی دەسەلاتی عوسمانی و ئێرانی.

2/2 تەقەللای جێبەجێ کردن: کاری چەکدار

1/2/2 هێزەکانی کورد

هێزی چەکدار لەسەردەمی جەنگ و لەسەردەمی ئاشتیدا گرنگی گەورەی هەیە بۆ گەلان و دەوڵەتان، بەڵکو فاکتەرێکی هێزی نەتەوەو هێزی دەوڵەتە. هەبون و نەبون، خورتی و لاوازی و چۆنایەتی و چەندایەتی هێزی چەکدار دەوری بڕیاردەری هەیە لەسەرکەوتن یا لەتێشکانی کاری سیاسی و کاری دیپلۆماسیدا، وە لەبەدیهێنانی ئامانجەکانی نەتەوە یا دەوڵەتێکدا. دەوڵەتان بۆ سەرکوتکردنی یاخی بونی ناوەکی، بۆ پاراستنی خۆیان لەدەستدرێژی دەرەکی، بۆ دەستدرێژی کردنە سەردەوڵەتانی تر هەمیشە پەنایان بردۆتە بەکارهێنانی زۆرو توندوتیژی و هێزی چەکدار. دەوڵەتان بۆ دامرکاندنەوەی راپەرینی رزگاری خوازانەی نەتەوەکانی ژێردەستەیان و گەلانی ژێردەستەش بۆ بەدەسهێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان، شان بەشانی کار لەمەیدانەکانی ترا، پەنایان بردۆتە بەر چەك و هێزی چەکدار.

بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی کوردیش لەسەرەتاوە هەر ئەو ڕێگەیەی گرتو کردی بەشێوەی سەرەکی کاری خۆی بۆ بەدەسهێنانی ئامانجەکانی، بەڵام چونکە کورد دەوڵەتی نەبوە، نەریتی پێکهێنانی سوپاو لەشکرو جەنگیی نیزامییشی نەبوە، هەروەها بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی گەلی کورد لەو قۆناغەدا هێزێکی چەکداری ڕێکخراوی نەبوە. لەناو کوردا نەریتی شەڕی ناوخۆی خێڵەکان لەگەڵ یەکتری، نەریتی بەرەنگاری هێزی دەوڵەتە دەسەلاتدارەکان، نەریتی جەردەیی و ڕێگری و یاخی بون لەکاربەدەستانی بێگانە هەمیشە هەبوە، چەك خشڵی خورازاندنەوەی پیاوان بوەو نرخێکی کۆمەڵایەتی- سیاسی تایبەتی هەبوە لەلای هەمو کەس. ئازایەتی و نەترسان و لەخوبران، جوامێری و دلێری و بوێری ڕەوشتی پەسەند بون. لەکۆنەوە خەڵك هەوڵی خۆ چەکدارکردنیان داوە، بەتایبەتی خۆپاراستن ئەرکێ بوە هەر کەسە لەملی خۆی بوە، چونکە دەسەلاتدارانی ڕۆم و عەجەم سەرو سامانی خەڵك و ئاسایشی وڵاتیان نە پاراستوە. دەرەبەگەکانی کورد، ئاغاکانی چ ئەوانی ڕەوەندو چ ئەوانی نیشتەجێ بون، سەرەڕای ئەوەی خۆیان چەکدارو دەستەیەك نۆکەری کەم یا زۆری چەکداری تایبەتی خۆیان هەبوە. زۆریان لە پیاوەکانی خێڵەکەیان کردوە بۆ کڕین و پەیداکردنی چەك. هەبونی ژمارەی زۆرتری چەکدار. نیشانەی پایەی بەرزو زۆریی دەسەلاتی ئاغاکە بوە لەناوچەکەو لەناو دراوسێکانی‌دا.

کوردستان وڵاتێکی پیشەسازی نەبوە. کارگەی دروستکردنی چەکی تیا نەبوە. لەنیوەی یەکەمی قەرنی 19هەمدا بەدرخان پاشا لەجزیرەی بۆتان و میر محەمەدی سۆران لەرەواندوز بناغەی کارگەی دروستکردنی چەك: خەنجەر، دەمانچە، تفەنگ، تۆپ.. یان دانا. بەڵام لە پاش داگیرکردنەوەی کوردستان ئەو کارگانەش نەمان. کارگەی دروستکردنی چەك لەئێران و تورکیاش نەبوە. ئەوانیش تۆپ و تفەنگیان لەدەوڵەتانی ئەوروپی کڕیوە. چەکی شانی کورد بەگشتی خراپ و دواکەوتو وکۆن بوە، مەگەر تاکوتوك چەکی باش و نوێیان هەبو بێ. چەکەکانیان تفەنگی کۆنی پلیتەدار، هەندێ تفەنگی لەبابەتی ئەوانەی دەستی ڕۆم و عەجەم، خەنجەر، زەرگ، کوتەك... بوە.

لەتەمموزی 1880ەوە شێخ عوبەیدوڵلا دەستی کرد بەسازدانی هێزی چەکداری خێڵەکانی شەمزینان، گەوەر، مەرگەوەڕ، تەرگەوەڕ، شنۆ،

سەردەشت، سابلاخ.. بەتايبەتی خێڵەکانی مەنگوڕ، مامەش، پیران، زەراز، شکاك، گەورك، موکری" دیبوکری.

ئەم هێزانە کەسەرچاوەیەکی ئاگاداری وەکو قل السلگان[25] بە 30هەزار سوارەو پیادەی خێڵەکوردەکانی تەقدیر ئەکا، کەموکوڕی کوشندەیان هەبو:

1-هەیئەتی ئەرکان یا سەرکردایەتیەکی شارەزای زانستەکانی جەنگو تەجروبەی جەنگینی نیزامی نەبو.

2-لەدەستەو تیپی لەیەکچودا بێ گوێدانە خێڵو ناوچە کۆنەکرابونەوەو ڕێك نەخرا بون، بەڵکو هێزی هەر خێڵە پێکەوە بەفەرماندەیی سەرۆکی عەشیرەتەکەیان کۆبوبونەوە.

3-نەفەرماندەکانی هێزەکەو نەجەنگاوەرانی لەشکرەکە مەشقی جەنگی دانەدرا بون.

4-چەکی قورسیان نەبو، چەکەکانی تریان بەزۆری خراپو کۆنو بەشێکیشیان چەکی ئاگرداریان هەر نەبو.

5-خۆراكو جلوبەرگو پێویستیەکانی تریان ئەبو لەلایەن خۆیانەوە دابین بکرێ.

6-لەشکرێکی ناڕێکوپێك، مەشق نەدیو، بێ دیسپیلین، بێ تەجروبە... بەئارەزوی خۆیان کۆبوبونەوەو بەئارەزوی خۆیشیان بڵاوەیان لێ کرد.

2/2/2 قشونی ئێران

ئێران لەچەند قەرنی پێشەوە خاوەنی قشون بو. لەسەرەتای قەرنی 19هەمدا لەجەنگی روسی-ئێرانیدا عەباس میرزا سەرکردایەتی هێزەکانی ئێرانی ئەکرد، بۆی دەرکەوت جەنگ لەگەڵ دەوڵەتێکی ئەوروپی بەبێ فێربونی زانستی جەنگو چەكو مەشقی نوێی ئەوروپیەکان کارێکی دژوارە. ناپلیۆن دەستەیەك ئەفسەری فەرەنسی بۆ ڕێکخستنەوەی قشونی ئێرانو مەشق پێ کردنی بۆ ناردن، بەریتانیا بۆ ئەوەی نفوزی فەرەنسە نەتەنێتەوە بۆ ناوچەکە کارێکی وای کرد کە لەباتی فەرەنسیەکان ئەفسەرانی ئینگلیزی بێنە ناو قشونی ئێرانەوە. بەپێی باشو خراپی پێوەندیەکانی دەرباری قاجار لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپی" ئەفسەرانی ئینگلیزی، ئیتالی، فەرەنسی، مەجارستانی، روسی، نەمسەیی هاتون بۆ ئێران بۆ ڕێکخستنەوەی قشونی ئێرانی لەسەر شێوەی سوپاکانی ئەوروپا[26].

لەدوا چارەکی قەرنی 19 هەمدا هێزە چەکدارەکانی ئێران 3 جۆر بون"

1-سوارەی میلیشیا، کە پێك هات بو لەهێزی تیرەو خێڵی شوێنە جیاوازەکانی ئێران بەسەرکردایەتی سەرۆکەکانی خۆیان کۆئەکرانەوە.
2-قشونی ئێران لەسوارە، پیادە، تۆپخانە کەبەلاسایی کردنەوەی سوپاکانی ئەوروپا رێك خرابون، مەشق درابون چەکدار کرابون.
3-هێزێکی تری شێوە نیزامی تفەنگدار کەبۆ پاراستنی سەرو سامانی کاربەدەستان لەخەڵکی ناوشارەکان پێك هات بو.
قشونی ئێرانی ئەبو لەنزیکەی 100 هەنگ پێك بێ. هەر هەنگێکیش ئەبو 800 تا 1000 کەس بێ. بەڵام لەراستیدا وەکو کیرزن ئەڵێ لە600تا 700 کەس پێك ئەهاتن. ئەو شوێنانەی ئەم هەنگانەیان لێ دائەمەزرێنرا بریتی بون لە:26 هەنگ لەئازربایجان، 12 هەنگ لەخۆراسان، 7 هەنگ لەمازندەران، 10هەنگ لەگەیلان، 5 هەنگ لەئەسفەهان، 5 هەنگ لەخەمسە، 4 هەنگ لەدەماوەند، 3 هەنگ لەقەزوین، 4 هەنگ لەکرماشان، 6 هەنگ لەکزازو زاهان، 4 هەنگ لەهەمەدان، 2 هەنگ لەلورستان، 1 هەنگ لەهەریەکێ لەگەروس، گوڵپایەگان، مەلایەر، نەهاوەند، کوردستان.
ناوەندی پادگانەکانی قشون لەم شوێنانە دامەزرابون: تەورێز، تاران، میاندواو، ئەردەبیل، سابلاخ، مەشهەد، سەرخەس، ئوستراباد، نەسرەت ئاباد، قاین، ئەنزەلی، ئەسفەهان، موحەممەرە، کەلات، بوشەهر، بەندەر عەبباس، شیراز، سنوری بلوجستان، سنوری کوردستان، سنوری روسیا[27].
دەزگا ئێرانیەکان لە((سالنامە))ی رەسمی خۆیاندا، تێکرای هێزی چەکداری ئێرانیان دائەنا بە200هەزار کەس لەوانە 150 هەزار نیزامی و 50 هەزار میلیشیا، کیرزن ئەم ژمارە گەورەیە بەخۆهەڵ کێشانێکی ناراستی دامودەزگاکانی ئێران دا ئەنێ، چونکە خۆی هێزەکانی ئێران، ئەوی کەبەکردەوە لەرێزی قشوندا بون، بە30هەزار کەس تەقدیر ئەکا.
لەچەکی قورسدا تۆپخانەی ئێران خاوەنی 164 تۆپی باش و بێ کەڵکی جۆراوجۆر بوە بۆ پێگەیاندنی ئەفسەریش لەسەر رێوشوێنی فەرەنسی((کۆلیجی سەڵتەنەتی)) هەمو ساڵ چەندین ئەفسەری پەروەردە ئەکرد[28].

3/2/2 دانانی رێوشوێنەکانی راپەڕین

1-هەڵبژاردنی مەیدانی راپەڕین

شێخ عوبەیدوڵڵا پلانی را پەڕینەکەی وەها دارشت کەهێزە چەکدارەکانی لە پێشدا هەوڵی ئازادکردنی کوردستانی ئێران بدەن، ئینجا هەوڵی رزگارکردنی کوردستانی عوسمانی بدەن، لەبەرئەم هۆیانە:

1-ئێران لەتورکیا لاوازترە.

2-هێزەکانی ئێران لەو کاتەدا(بە پێی ئاگاداری شێخ) بەشەڕی خێڵە تورکمانەکانەوە خەریکە.

3-بەشێکی هێزەکانی ئێران کوردن، بەهیوای ئەوە بوە ریزی دوژمن بەجێ بێڵن بێنە پاڵ لەشکرەکەی ئەو.

4-کوردستانی ئێران ئەرزێکی دەوڵەمەنو بە پیتە، ئەتوانێ ببێتە بنکەیەکی باش بۆ خۆسازدان بۆ ئازادکردنی کوردستانی عوسمانی.

5-هەروەها زوڵمو زۆری عەجەم، باجو سەرانەی زۆر، جەریمەکردنو سزادانی نارەوا، ئابڕوبردنو سوکایەتی پێ کردن، کوشتنو لێدانو راونان... لەکوردستانی ئێراندا گەیشتۆتە رادەی تەقینەوە.

شێخ ناوچەکانی خوارو رۆژئاوای دەریاچەی ورمێی هەڵبژاردو بۆ مەیدانی لەشکرکێشیو را پەڕین دژی دەسەڵاتی ئێرانی، ئەو ناوچانەی تێکەڵاوبون لەکوردو ئازەری کەمایەتی دینیو، لەکۆنەوە مەیدانی ناکۆکی سەختی مەزەبیی: سوننی- شیعیو، ململانێی خوێناوی نەتەوەیی: کورد- ئازەری بو. بۆچی ئەم مەڵبەندەی، کەوەکو موزائیکی دینو مەزەبو زمانی جیاواز بۆ هەڵبژاردو ناوچەیەکی تری کوردستانی ئێرانی هەڵنەبژارد کەتەبایی نەتەوەییو دینیو مەزەبیی تێدا بێ؟ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە ئاسان نیە.

2-جوڵاندنی هێزو قۆڵەکانی

هێزەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بریتی بو لە پیاوگەلی هۆزە کوردەکانی شەمزینان، تەرگەوەڕ، مەرگەوەڕ، زەرزا، پیران، مامەش، مەنگوڕ، گەورك، موکری، دیبوکری...

شێخ لەماوەیەکی کورتدا هەمویانی سازداو لەدو قۆڵەوە جوڵاندنی، قۆڵێکیان بەناو موکریاندا بەسەر بناو و میاندواو نەغەدەو بەرەوژورو، ئەوی تریان بەناو برادۆستدا بۆ سەر ورمێو بەرەوژورو[29].

قۆڵی یەکەمیان: بەسەرکردایەتی شێخ عەبدولقادر(1857-1925)کوڕی یەکەمی شێخو هەمزاغای مەنگوڕ بە150سوارەوە

لەشەمزینانەوە بەڕێ کەوتن بۆ مەرگەوەڕو لەوێوە بۆ شنۆ. لەسەر داوای هەمزاغا 800 سواری مەنگوڕ بەسەرۆکایەتی کاکەللای برای‌و 300 سواری پیران بەسەرۆکایەتی مامەندئاغاو 300 تفەنگچی بەسەرۆکایەتی رەسول ئاغا کۆبونەوە لەشنۆ. هەمزاغا هەوڵیدا هەمو سەرۆکی هۆزەکان‌و هۆزەکانیان لەژێر ئالای شێخدا کۆبکاتەوە. هەوڵی زۆری لەگەڵ محەمەد ئاغای مەزنی مامەش‌و بیوك خانی گەورەی قەرەپاپاخدا کەئەوانیش بەشداری راپەڕینەکە ببن. محەمەد ئاغا لەسابڵاخ هەوڵێکی زۆریدا کاربەدەستانی عەجەم لەمەترسی‌و گەورەیی بزوتنەوەکە هۆشیار بکاتەوە، بۆ ئەوەی هەر لەسەرەتاوە رێی تەشەنەکردنی بگرن. دوای ئەوەی لەوان نائومێد بو، راپەڕینەکە پەرەی سەند ئەوسا ئەویش بەناچاری تێکەڵاو بو.

ئەم هێزە لەشنۆوە بەرەو لاجان، پیران، سابڵاخ بەڕێ کەوتن. بەدرێژایی رێگا خەڵك ئەهاتن بە پیریانەوە، پیاوەکانیان تێکەڵاوی لەشکرەکە ئەبون، خەڵکی سابڵاخ بەدەهۆڵ‌و زوڕناو بەئالاوە چون بۆ پێشوازی شێخ هێزەکەی. هەمو مەڵبەندی موکریان بەبێ بەرەنگاری هێزی ئێرانی ئازاد بو. شێخ عەبدولقادر بارەگای سەرکردایەتی لەکەناری چەمی سابڵاخدا دامەزران. چەندین هەزار کەسی پیرو لاوی چەکدارو بێچەکی تێکەڵاو لەدانیشتوانی سەرانسەری ناوچەکە لەشێخ عەبدولقادر کۆبونەوە. بە پێی هەندێ سەرژمێر لەماوەی ئەو چەند رۆژەدا 9هەزار سوارو 8 هەزار پیادەو چەند هەزارێکیش بۆ تالان کۆبونەوە. ئەم ژمارەیە ئەگەر پێوەنانیشی تێدا بێ ئەندازەی جەماوەری بونی راپەڕینەکە دەرئەخەن.

شێخ عەبدولقادر، میرە بەگی خاڵۆی بە200 سوارەوە وەکو بەرایی لەشکر رەوانەی میاندواو کرد. میرە بەگ‌و سوارەکانی لەرێگا کەوتنە بۆسەی عەلی خانی حاکمی مەراغاوە. میرە بەگ کوژراو سەریان بڕی. هێزەکانی کورد لەمە زۆر تورە بون. هێرشێکی توندیان کردە سەر میاندواو.

26ی شوالی 1297میاندواو دوای شەڕێکی خوێناوی گیرا. لەم شەڕەدا چەند سەد شیعە کوژران. هەندێ لەخانوو بازاڕی میاندواو دوای تالان کردن سوتێنران.

4 زی ئەلقعدە هێزی کورد لەمەلەك کەندیەوە بەرەو بناب بەڕێ کەوت. خەڵکی بناب چونکە هەواڵی کوشتارو سوتاندنی میاندواویان بیست بو هەمو

خۆیان بۆ بەرگری ئامادە کرد بو. مەلا عەلی قازی، کەئاخوندێکی شیعە بو، کەوت بوە هاندان و سازدانی خەڵکی بناب و بۆ بەرهەڵستی کورد. خەڵکی بناب بەرگرییەکی ئازایانەیان لەخۆیان و شارەکەیان کرد. چەند هێرشی کوردەکانیان شکاند. هاوزەمان لەگەڵ سەرنەکەوتنی ئەم هێرشانەدا، هێزێکی ئێرانی بەسەرکردایەتی ئعتماد ئەلسەڵتەنە کە پێك هات بو لە6 هەزار پیادەو 2500سوار گەیشت بونە نزیك بناب و بۆ دامرکاندنەوەی را پەڕینەکە. هێزەکانی شێخ لەگرتنی بناب نائومێد بون و کەوتنە بڵاوە لێ کردنی نارێکوپێك. شێخ عەبدولقادر کشایەوە مەلەك کەندیو لەوێوە بۆ سابڵاخ.

27 زی ئەلقعدە کونسوڵی ئینگلیز، ئابوت لەورمێوە گەیشتە سابڵاخ. نامەی شێخ عوبەیدوڵڵای هێنا بو لەوێوە رەوانەی تەورێزی بکەن. شێخ عەبدولقادر بۆ پاراستنی هەمزاغای فەتاحی بە150 سوارەوە لەگەڵ نارد تا نزیك بناب بەرێیان کرد. ئابوت لەوێ فەرماندەی هێزەکانی ئێرانی دیو هەرچی ئاگاداریەکی لەسەر هێزەکانی را پەڕینەکە هەبو بەئێرانیەکانی وت.

لەسەرەتای زی ئەلحجەدا قشونی بەسەرۆکایەتی ئعتماد ئەلسەڵتەنە لەبنابەوە بەرەو سابڵاخ جوڵا بۆ دوکەوتنی هێزی شۆڕش. لەهەمان کاتدا 500 کەسی شاهسیۆن بەسەرۆکایەتی فرجی خان و نەجەفقلی خانی یورتچی کەلەتەورێزەوە بۆ یارمەتی دانی هێزی دەوڵەت هات بون تاگەیشتنە سابڵاخ بەهەر کوێدا رائەبوردن تاڵانیان ئەکرد.

هێزەکانی عەبدولقادر نەیان توانی لەبەردەم هێزەکانی دەوڵەتدا رابوەستن. کەوتنە کشانەوە بەرەو شنۆ.

قۆڵی دوەمیان: بەسەرکردایەتی شێخ عوبەیدوڵڵا خۆی.

شێخ پێشتر هێزێکی بەسەرکردایەتی شێخ محەمەد سدیق کوڕی دوەمی و خەلیفە محەمەد سەعید نارد بوە ناوچەکە بەهاوکاری شێخ محەمەد ئەمین کەیەکێ لەگەورەکانی کوردی ئەوێ بون، کەوت بونە سازدانی هێز.

14ی زی ئەلقعدەی 1297 شێخ عوبەیدوڵڵا بەهێزێکی گەورەی ئیلاتەوە لەمەرگەوەرەوە بەرەو ورمێ بەرێ کەوت. بۆ حەسانەوە چەند سەعاتێ لەباراندوز لایدا. لەوێوە راستەوخۆ چو بۆ گوندی سیری نزیکی شاری ورمێ. هێزەکانی نزیکەی 12 هەزار کەس ئەبو. لەوکاتەدا هێزێکی ئەوتۆ لەورمێ نەبو بیپارێزێ. فەوجەکانی ئەفشار بەفەرماندەیی ئقبال ئەلدەولە لەقەلای

بـدلبو هـەڵیاندا بـو. شـێخ ئـەو هەلـەی لـەدەسدا. لـەباتی ئـەوەی یەکسـەر هەڵبکوتێتە سەر ورمێ و بیگرێ. لەوێ راوەستاو رۆژی دوایی دو نـامـەی نوسـی" یەکێکیان بۆ میر جەمال ئەلدین ئاغای شێخ ئەلسلامی ورمێ و ئەوی تریان بـۆ میرزا حسێن ئاغای مجتهد. شـێخ لەنامەکانیـدا داوای لێ کـرد بـون هاوکـاری لەگەڵ بکەن. شار بەبێ شەڕ بەدەستەوە بدەن، سیورساتی لەشکرەکەی دابـین بکەن، ئاگاداری کرد بون، تەنیا دو رۆژ لەوێ ئەمێنێتەوە لەمزگەوتی جـامعی نوێژیان لەگەڵ ئەکاو لەوێوە ئەچێتە سەر تەورێز.

ئەوانەش کەڵکیان لەنامەکەی شێخ وەرگرت بۆ دواخسـتنی هێرشـەکەی تـا رێوشـوێنی پاراسـتنی شـارەکەیان دابنـێن و ئاگـادری ئقبـال ئەلدەولـەو کاربەدەسـتانی تـری ئێـران بکـەن، لـەوەڵامدا داوایـان لەشـێخ کـرد 3 رۆژ مۆڵەتیان بداتێ بۆ ئەوەی خەڵك ئاگادارو خۆیان بۆ پێشـوازی ئامـادە بکـەن. شێخ دو رۆژ مۆڵەتی دان، بـەڵام ئاخونـدەکانی ورمـێ لـەباتی ئـەوەی شـار بـۆ پێشوازی شێخ ئامادە بکەن، کەوتنە خۆسـازدان و قـایم کردنـی دیـوارو بـورج و بـاروی شـار بـۆ بەرهەڵستی و نامەشـیان بـۆ ئقبـال ئەلدەولـە نـارد بـەزویی بگەڕێتەوە، مشوری پارێزگاری ورمێ لەهێرشی چاوەڕوانکراوی شێخ بخوا.

هێشـتا مۆڵـەتی شـێخ تـەواو نـەبو بـوو ئقبـال الدولـەو فەوجـەکانی بـەر فەرمانی گەیشتنەوە ورمێ. شێخ محەمەد ئەمین و خەلیفە محەمەد سـەعیدیش بەهێزەکانیانەوە گەیشتنە لای شێخ. ئەو هێزانەی لەشێخ کۆبوبونـەوە، وەکـو هەندێ سەرچاوە ئەڵێن، خۆی لە30 هەزار کەس ئەدا[30]. ئەم ژمارەیـە ئەگـەر پێوەنانیشی تێدا بێ دیسان رادەی قوڵی رەگی را پەڕینەکەی لەناو گەلی کوردا دەرئەخا.

ئقبـال ئەلدەولـە دەسـبەجێ کەوتـە دانـانی رێوشـوێنی پارێزگـاری شـار. مزگەوتی یورد شای کردە بارەگای فەرماندەیی. جگـە لـەهێزە نیزامییـەکانی، هەمو ئاخوندو بازرگان و گەورەکانی ورمێ لەگەڵ دانیشتوانی شارەکە دەستیان دایە چەك و بەسەر دەروازەو بورج و بارو وگەرەکـەکانی شـاردا دابـەش بـون بـۆ بەرهەڵستی هێرشی کورد. ناکۆکیەکە بەتەواوی رەنگی مەزهەبیی و نەتەوەیی بەخۆیەوە گرت بو. هـەمو کـوردی سـوننە لەلایـەك و هـەمو عەجـەمی شیعەش لەلایەك. بۆچی را پـەڕینی رەوای کـورد بـەو جـۆرە لەلایـەن گـەلی ئازەرییـەوە دوژمنایـەتی کـراو بەرلـەوەی هێزەکـانی دەوڵـەت سـەرکوتی بکـەن ئـەوان

بەرەنگاری راوەستان؟ رەنگە وەڵامی ئەمە لەبەشەکانی یەکەم و دووەمی ئەم باسەدا دەربهێنرێ.

شێخ عوبیدوڵڵا تێ گەیی مۆڵەتەکەیان بۆ بەدەستەوەدانی شار نەبو، بەڵکو بۆ تەفرەدانی ئەوو بۆ بەسەربردنی کات بوە تا خۆیان بۆ بەرگری ئامادە بکەن.

شەوی 18 ی زی القعدە یەکەمین هێرشی کورد بۆ سەر ورمێ دەستی پێ کرد. ئقبال ئەلدەولە و هێزەکانی و خەڵکی ورمێ زۆر بەتوندی بەرپەرچی هێرشەکەیان دایەوە. هێرشەکە هیچ سەرکەوتنێکی بەدەس نەهێنا.

هەرچەندە لەنێوان شێخ عوبەیدوڵڵاو ئقبال ئەلدەولەدا چەند جارێ نامە ئاڵوگۆڕ کراو، چەند جارێ نوێنەرانی خەڵکی ورمێ چونە لای شێخ بۆ مۆڵەت وەرگرتن و کونسوڵی ئینگلیزیش ویستی ناوبژی بکا، بەو هۆیانەوە جاروبار شەڕ رائەوەستا، بەڵام پێکادان وەکو لەشەوی 18ی مانگەوە دەستی پێ کرد بو تا رۆژی 28ی زی ئەلعقدە لەبەردەمی دیوارو قەڵاو بورج و باخەکانی ورمێدا درێژەی کێشا، بێ ئەوەی هێزەکانی کورد بتوانن شارەکە یاهەندێ گەرەکی بگرن. ئقبال ئەلدەولە بەهیوای گەیشتنی هێزی یارمەتی ئێران ئەی ویست کاتەکە بەسەر بەرێ. هێزەکانی کورد زیانی گیانی زۆریان لێ کەوت بو. هەر لەهێرشی شەویکیاندا وەکو عەلی ئەفشار نوسیویتی ئەبێ نزیکەی 2500کورد کوژرا بێ.

29ی زی ئەلعقدە ئەمیر تیمور پاشا خانی سەرداری ماکۆ بە6 هەزار سوپاییانی خوی و سەلماس و ماکۆ لەچیمەنی درشکی سەلماسەوە بەرەو ورمێ جوڵاو هەمان رۆژ گەیشتە قوشچی. شێخ عوبەیدوڵڵا هەمو هێزەکانی بردە قەڵای ئیسماعیل ئاغا بۆ ئەوەی رێ لەتیمور پاشا خان بگرێ. یەکەمین پێکادانی هێزەکانی ئەمیر تیمورو شێخ عوبەیدوڵڵا لەقیزلار قلعە بەقازا نجی ئێران تەواو بو. ئەمیر تیمور بەرەو ورمێ کەوتە رێ و لەدەرەوەی شار بارگەی خست. هێزەکەی تیمور پاشا هەر ئاوابیەکی لەسەر رێدا بوو تالانی کردو هەمو ئەوانەشی سەر بڕی کە لەهێزەکەی شێخ بە دیل گرت بونی و، کەللەکانی وەکو نیشانەی سەرکەوتنی خۆی نارد بۆ تەورێز.

شێخ هێزەکانی رێک خستەوە. لەئێوارەی 4 زی ئەلحجەدا لەکێوی جهودلرەوە کەئەیڕوانی بەسەر ئۆردوگاکەی تیمور پاشا خاندا هێرشێکی

سەرنەکەوتویان کرد. هێزی عەجەم هێزەکانی را پەڕینەکەی شکاندو بەرەو دواوە راوی نا. هێزەکانی شێخ جارێکی تریش لەهەمان شوێنەوە پەلاماری ئۆردوگاکەیاندا، بەلام ئەمجارەش بێ هودە بو.

هاوزەمان لەگەڵ بەخۆکەوتنی جەنگیی دەربارى قاجارو سازدان و بەرێ کردنی قشون و میلیشیای ئیلات بۆ دامرکاندنەوەی را پەڕینەکە، تەقەللا دیپلۆماسیەکانی شا سەرکەوتنی بەدەس هێنا. لەلایەکەوە ئەلیکسەندەری دوهەم فەرمانیدا بەهێزەکانی روسیە لەقافقاس بچێتە سەرسنوری ئازەربایجانی خوارو، بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەقازانجی ئێران خۆیان لەجەنگ هەڵقورتێنن. لەلایەکی ترەوە گەلەکۆمەکیی دیپلۆماسی، روسی، بەریتانی، ئێرانی لەئەستەموڵ توانی بابیعالی ناچار بکات، هێزەکانی خۆی لەموش، بتلیس ئەرزروم، ئەرزنجان، وان کۆبکاتەوە بەرەو هەکاری و مەڵبەندەکانی را پەڕینی بنێری، شوێنی ستراتیجیەکان بگرن و سنوری ئێرانی- عوسمانی قایم بکەن.

4/2/2 کشانەوەو تێشکان

هێزەکانی هەردو قۆڵەکە پشێوی تەواویان تێ کەوت. هەندێکی دوای بەدەس هێنانی تالان بێ پرس گەڕانەوە ماڵی خۆیان. هەندێ ورەی بەرداو لەترسی گەیشتنی هێزەکانی ئێران بلاوەیان لێ کرد. هەندێکیشیان بەنهێنی یا بەئاشکرا ریزی را پەڕینیان بەجێ هێشتو. دایانە پاڵ دوژمن.

هێزەکانی ئێران کەوت بونە راونانی هێزەکانی را پەڕین. لەهەمان کاتدا بەتوندی کەوتنە سزادانی بەکۆمەڵی خەڵك. دانیشتوانی گوندەکانیان بەزۆری ئەکوشت. ماڵو داراییان تالان ئەکردن و ئاواییەکانیان ئاگر ئەدان، ئەو خەڵکەی توانی لە پەلامار رزگار ببێ پەنایان بردە بەر ناوچە شاخاویەکانی سەرسنوری عوسمانی- ئێرانی. هێزەکانی هەردو قۆڵەکەی لەشکری شێخ بەنارێکوپێکی بلاوەیان لێ کرد. شێخ عوبەیدوڵلاو عەبدولقادرو محەمەد سدیقی کوری لەگەڵ هەندێ لەهێزەکانی لەمانگی زی الحجە 1297 (تشرینی دووەمی 1880) لەسنور پەڕینەوە بۆ ناو خاکی عوسمانی و گەڕانەوە بۆ ناوچەی شەمزینان. هەمزە ئاغاش بەچیای قەندیلدا ئاوای دیوی مەنگوڕایەتی بو.

پلانـی جـەنگی ئـازادکردنی کوردسـتانی ئێـران بەتێشـکان دوایـی هـات. لەشکری را پەڕین نەیتوانی سەرکەوتنی گەورە بەدەست بهێنـێ لـەئازادکردنی شاری گرنگ یـا شـوێنی سـتراتیجیدا، تەنانـەت را پەڕینەکـە نەتەنیـەوە بـۆ ناوچەکانی سنەو کرماشان کەبەشێکی گرنگ و فراوانی کوردستان بو.

هـەروەها لەبـەر نـارێکوپێکیو بـێ دیسـپلینیو بـێ سـەروبەری نـەیتوانی لەچـەن هەفتەیـەك زیـاتر خـۆی رابگـرێ چ بـۆ هێشـتنەوەی ئـەو شـوێنانەی ئازادکرا بونو لەژێر دەسەڵاتی خۆیدا بون. چ بۆ بەرەنگاری شکاندنی هێرشی قشونی ئێران.

لەبـەر نەشـارەزایی لەزانسـتەکانی جـەنگو تاکتیکەکانیـدا نـەیتوانی جەنگی نیزامی لەگەڵ قشونی ئێران بکا. هـەروەها نـەیتوانی درێـژە بـەکاری چەکدار بدات بەشێوەی جەنگی پارتیزانی.

قشونی ئێران وەکو کـیرزن نوسیویێتی کـە پێکهات بـو لـە20هـەزار کـەسو چەند عەرادەیەك تۆپ بەسـەرکردایەتی حشـمت الدولـە[31] کـەوت بـوە رێ بـۆ دامرکاندنەوە را پەڕینەکە. حشمت الدولە لەرێگا مرد. لەبەرئەوە ناصرالدین شا فەرمانیدا بەمیرزا حسێن خان سەرکردایەتی عملیاتەکـە بگرێتـە ئەسـتۆ. چەند ئەفسەرێکی نەمسەییش لەناو قشونی ئێراندا بون. سوپاسالار گەیشتە سڵدوز. کۆتـایی هێنا بەسزادانی بەکۆمەڵی خەڵك" کوشتـارو تـاڵانو ئاگردانی مـاڵو ئـاوایی. رۆژی 12ی محـەرەم ئەلحـەرام گەیشـتە ورمـێ. لـەوێ کەوتـە رێکخستنەوەی کاروباری ناوچەکە. میرزا رەزا خـانی سـەرتیپو معـین الصـدارە ومـیرزا هاشـم خـانی سەرپەرشـتی ئەرمەنیـەکانی نـارد بـۆ گفتوگـۆ لەگـەڵ کاربەدەستانی عوسمانی دەربارەی شێخ عوبەیدوڵلاو هاوکارەکانی[32].

5/2/2 گفتوگۆ لەگەڵ تورك

کاربەدەستانی تورك ئەیان ویست شـێخ بەخۆشـی بخەنـە داوەوە. کەوتنـە هاتوچۆ بۆ لایو گفتوگۆ لەگەڵی بۆ ئەوەی بیبـەن بـۆ ئەسـتەموڵ" شـێخ ئـەبێ خۆی هیوای بەبەڵێنەکانی تورك هەبو بێ. چونکە بەو بۆنەیەوە ئەم نامەیەی بۆ کوردەکانی سنورو بۆ ئاوارەکان نوسیوە:

((لە پاش پێ راگەیاندنی سەلامی موشتاقـانە

هەر کات لەروی خۆشەویستیەوە ئەحواڵی ئەم لابپرسن بحمدالله کارەکان لەلایەن لای بڵندی دەوڵەتی بالاوە بەئارەزوی دڵی خۆشەویستانە. لەمرۆژانەدا جەنابی سەعادەت مەئاب ئەحمەد بەگ یاوەری حزوری هومایۆنی حەزرەتی شاهانە، خلد الله ملکە، بۆ هەندێ کاروباری نهێنی نێردرا بوە ئێرە، هات و والحمدللە لەهەمو رویەکەوە کارەکان رو بەرێگەو بە پێی مەبەستە. ئەگەر نیفاقی ئەهالی کوردستان و بێ سەبری ئاوارەکان نەبێ کار بەئەنجام گەیشتوەو دروست بوە. چونکە هەمو دەوڵەتان حکومەتی عەجەمیان بەناهەق داناوەو هەقیان بەئێمە داوە. بڕیار وایە کوردستان تەسلیمی خۆمان بکەن. لەبەرئەوەیە عەجەم شڵەژاون و هەوڵی ئیستیمالەتی ئاوارەکان ئەدەن، هەڵبەت ئەوەندەی لەتوانای ئێوەدا بێ ئەبێ هەوڵی ئیتیحادو ئیتیفاقی کوردستانی ئەولا بدەن و ئاوارەکان تەقویەو تەوسیە بکەن کەئارام بگرن و بێ سەبری نەکەن و بەدرۆو دەلەسەی ئێرانیەکان هەڵ نەخەڵەتێن و هەرکەس بێ ئیزن و ئیجازەی ئێمە هاتوچۆ بکاو بگەرێتەوە بەدوژمنی گەورەی ئێمە دائەنرێ.

چاوەڕوانی وەڵامی سەلامەتی و مەرجوعاتم[33]

کاربەدەستانی تورك هێزێکی زۆریان هێنابوە ناو کوردستانەوە. لەباتی ئەوەی کوردستان تەسلیمی شێخ بکەن وەکو گفتیان پێدا بو، بەگیراوی رەوانەی ئەستەموڵیان کردو لەوێ دەسبەسەر دایان نا.

3/2 تەقەللای جێبەجێ کردن: کاری دیپلۆماسی

1/2/2 رۆژهەڵاتی ناوەڕاست: مەیدانی تەراتێنی روس و ئینگلیز

لەدوا چارەکی قەرنی 19 هەمدا دەوڵەتە ئەوروپیەکان لەبواری پیشەسازیدا لە پێشکەوتنی خێرادا بون. بۆ بەدەسهێنانی بازاڕی ساخکردنەوەی کەلوپەلەکانیان و، بۆ بەدەسهێنانی کەرەستەی خاوی پێویست. لەململانێیەکی سەختی سیاسی, ئابوری، فەرهەنگی...دا بون لە پێناوی دابەش کردنی وڵاتانی ئاسیاو ئەفریقادا بەناوچەی نفوزی خۆیان.

بەریتانیا هیندستانی کردبوە کۆلۆنی خۆی. پارو پارو چەندین شوێنی ستراتیجی لەسەر رێگای نێوان بەریتانیاو هیندستاندا لەدەوڵەتی عوسمانی داگیرکرد بو. ماڵتا(1800)، عەدەن(1839)، قوبروس(1878)، قەناتی سویس(1883). دوایی تریش ئەمارەتەکانی تری خەلیجی فارس.

روسیاش لەفراوانخوازی بەرو خواری خۆیدا لەچەند شەڕێکدا ئێرانی شکاند بو. پەیمانی گولستان(1813)ی بەسەرا سەپاند. لە1829دا دیسانەوە روسیە بیانوی بەئێران گرتەوەو کەوتەوە جەنگ لەگەڵیو پەیمانی تورکمان چای بەسەرا سەپاند. روسیە لەساڵانی 1868، 1873، 1876 خانەکانی بوخاراو خیوەو جوقندی خستەژێر دەستی خۆی. روسیە لەرۆژئاوای دەریای قەزوینەوە گەیشت بوە سەر ئاوی ئاراسو لەلای رۆژهەڵاتیەوە سەر روباری ئەترەك. لەرۆژهەڵاتی سنوری عوسمانیشدا لەدوای پەیمانی بەرلین(1878)قارس، ئەردەهان، باتومی پێ بڕاو، بەردەوام بو لەهاندانی گەلە مەسیحیەکانی بالقانو ئەرمەنی دژی بابیعالی.

روسیاو بەریتانیا دو هێزی سەرەکی بون لەسەر بەهێزکردنی نفوزی خۆیان لەناوچەکەدا لەگەڵ یەکتری لەململانێدا بون. بەڵام کەمەترسی هاتنی هێزێکی سێیەم، وەکو ملۆزمی ئەم دوانە، پەیدابو بێ. ئەوسا ململانێی بەینی هەردوکیانی خاوکردۆتەوە تا ئەویان دەرئەکرد. لەسەرەتای قەرنی 19هەمدا بەرامبەر مەترسی ناپلیۆن ئەمەیان کرد، هەروەك لەکۆتایی قەرنی 19هەمدا لەگەڵ پەیدابونی مەترسی ئەڵماندا هەمان گەمەیان دوبارە کردەوە.

روسیاو بەریتانیا بۆ پاراستنی بەرژەوەندیەکانی خۆیان جگە لەسەفارەتەکانیان لەئەستەموڵو تاران، چەندین کونسولگەیان لەشارە گرنگەکانی ئێرانو تورکیا دامەزراندبو.

هاونیشتمانانی ئەوروپی بەتایبەتی روسو ئینگلیز لەسەرانسەری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەناوی گەشت، گەڕانی ئارکیۆلۆجی، لێکۆڵینەوەی جوگرافی، کڕینو فرۆشتنی کەلوپەلی بازرگانی... زانیارییان لەسەر هەلومەرجی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگی گەلانی ناوچەکەو شوێنە ستراتیجیەکانی کۆئەکردەوە بۆ دانانی نەخشەی جێگیرکردنی نفوزی سیاسیو ئابوری خۆیان.

بەناوی پارێزگاریو یارمەتی دانی مەسیحیەکانەوە میسیۆتیرەکان چەندین بنکەیان لەژێر ناوی کەنیسە، قوتابخانە، نەخۆشخانەدا دامەزراند

بو. ئەوانیش لە پاڵ دەزگا سیاسی و ئابوریەکانی تری وڵاتەکەیان خزمەتی ستراتیجی دەوڵەتەکانی خۆیان ئەکرد.

بەناوی چاککردنی دەزگای بەڕێوەبەرایەتیەوە سەدان بێگانە لەدەزگا ئیداریەکانی عوسمانی و ئێرانیدا کاریان ئەکردو بەناوی رێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی هەردو دەوڵەتەوە سەدان ئەفسەری ئەوروپایی لەڕیزی سوپاکانی ئێران و تورکیادا کاربەدەست بون.

هاونیشتمانانی ئەوروپایی لەقەڵەمڕەوی ئەم دو دەوڵەتەدا مافی کاپتیولاسیون واتە مافی دادگای کونسوڵیان هەبو کەهیچ هاونیشتمانیەکی خۆیان نی بو.

روسیا خاوەنی گەورەترین هێزی زەمینی ئەوسای دنیا، گەورەترین هێزی ناوچەکەش بو، هاوسنور بو لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی و هاوسنور بو لەگەڵ دەوڵەتی ئێران، نفوزی سیاسی، ئابوری، جەنگیی بەهێزی تێدا کردبون.

بەریتانیاش خاوەنی گەورەترین هێزی دەریایی ئەوسای دنیا، بەهۆی بونی لەهیندو بنەککانی لەماڵتا، قوبروس، عەدەن، شێخ نشینەکانی خەلیج، ئەگەرچی هاسنوری هیچکام لەتورکیاو ئێران نەبو بەڵام نفوزی سیاسی، ئابوری، جەنگیی بەهێزی لەناویاندا هەبو.

ئاڵمانیاش کەتازە دەوڵەتی یەکگرتوی نەتەوەیی خۆی دروست کرد بو، وەکو هێزێکی پیشەسازی گرنگی دنیا، هات بوە مەیدانی ململانێوە لەناوچەکەدا بۆ ئەوەی ئەویش جێگە پێی خۆی بکاتەوە. هەر بەو پێیەش فەرەنسا، ئیتاڵیا، نەمسە...

سەرزەمینی ئێران و عوسمانی بو بون بەمەیدانی ململانێیەکی سەخت لەنێوان دەوڵەتانی ئەوروپیدا، بەڵام روسیا لەلایەك و بەریتانیا لەلایەکی ترەوە کەهێزە نفوز دارەکانی ناوچەکە بون هەوڵیان ئەدا رێ بگرن لەهاتنی نفوزی هێزەکانی تر. بەهۆی پێشکەوتنی خێرای ئەوروپا و مانەوەی رۆژهەڵات بەدواکەوتویی، بەهۆی بەسترانەوەی ئابوری دواکەوتوی ناوچەکە بەئابوری پێشکەوتوی دەوڵەتانی ئەوروپییەوە، دەلاقەیەکی گەورە لەنێوان ئەم قارەیەدا دروست بو. تەنگوچەڵەمەی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی.. ئێران و تورکیا قوڵ تر بو. داوودەزگا دەوڵەتیەکان زیاتر بەرەو فەساد ئەڕۆیشتن. زوڵمی زۆرتریان لەخەڵك ئەکرد. زۆرتر ئەبون بەژێرباری قەرزی دەوڵەتانی

دەوڵەمـەنی ئـەوروپاوە. زیـاتر ئەکەوتنـە ژێرهەرەسـی نفـوزی ئەوانـەوە, چارەنوسی مەسەلە گرنگەکانی ناوەوەیان لەلایەن ئەوانەوە بڕیار ئەدرا.

2/3/2 بۆچونەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا

شـێخ عوبەیـدوڵڵا لـەناو ئـەو هەلومەرجـە نـاوەکیو دەرەکییـەدا کەوتـە کارکردن بۆ جێبەجێ کردنی ستراتیجەکەی. گرنگی دەوری دەوڵـەتانی ئـەزانی لەبڕیاردانی چارەنوسی گەلاندا، بەتایبەتی خۆی بەشـداری جـەنگی روسـی- عوسمانی(1877)بو، ئەو شەڕەی روسیا بـەبیانوی لەسـەرکردنەوەی نەتـەوە مەسـیحیە زۆرلێکراوەکـانی باڵقانـەوە دژی عوسمـانی هـەڵی گیرسـاندو، لەئـە نجامی سـەرکەوتنی روسیاو ژێرکـەوتنی عوسمانیـدا، پـەیمانی سـان سـتیفانوی بەسـەرا سـە پاند، کەئـەبو دەست لەچـەندین نـاوچـەی فراوانـی بـالقانو قـافقـاسو ئـاسیای بچـوك هـەڵبگرێو، دوایـی تـریش لـەباتی ئـەو لەپەیمانی بەرلیندا لەژێر گوشاری دەوڵـەتانی ئەوروپیـدا دەستی لەچـەند شوێنی قەڵەمڕەوی خۆی هەڵگرتو دانی نا بەئـازادی دینیو ئـازادی نەتـەوەیی چەندین گەلی ژێردەستەی خۆیدا.

شێخ عوبەیدوڵڵا ئەیزانی دەوڵەتانی گەورەی ئەوروپی ئەتوانن دەوڵەتان بـڕوخێننو دەوڵـەتان دروسـت بکـەن، بـەڵام شـارەزای ململانێـی سـتراتیجیی دەوڵەتـە گـەورەکانی ئـەوروپاو، ململانێـی سـتراتیجی روسـی- ئینگلیـزی لەناوچـەی رۆژهـەڵاتی ناوەڕاستو، سـتراتیجی هەریەکـەیان لەناوچـەکەدا نـەبو، کـەبێگومان ئـەم شـارەزاییە ئـەی تـوانی دەورێکـی کاریگـەری هـەبێ لەدارشتنی ستراتیجی بزوتنی دیپلۆماسی جوڵانەوەکەدا، بەجۆرێکی ئەوتۆ کە بەتەواوی ناکۆكو راستەوخۆ پێچەوانەی یەکتری نەبن.

یـەکێ لەئوسـلوبە سـەرەکیەکانی شـێخ عوبەیـدوڵڵا بـۆ جێبـەجێ کردنـی ستراتیجەکەی کاری دیپلۆماسـی بـو، لەبەرئـەوە لـە پێش کۆکردنـەوەی هێـزی چـەکدارو دەسکردن بەلەشکرکێشـی بـۆ رزگـارکردنی کوردسـتان لەدەسـەڵاتی عەجـەمو رۆم کەوتـە بزوتنـی دیپلۆماسـی. کەوتـە هـەوڵی دروسـت کردنـی پێوەنـدی لەگـەڵ نوێنەرایـەتی دەوڵەتـە ئەوروپاییـەکان بـەناردنی نامـەو یادداشت، ناردنی نوێنەری تایبەتی بۆ گفتوگۆو رونکردنەوەی بـاری سـەرنجی خۆی لەسەر هەلومەرجی کوردستانو ناوچەکەو جیهان.

شێخ عوبەیدوڵڵا دەوڵەتی نەبو تاداوودەزگای کاروباری دەرەوەی هەبێ، دیپلۆماتی پسپۆرو شارەزای کاروباری سیاسەتی جیهانی هەبێ، زانستگەو شوێنی پێگەیاندنی دیپلۆماتو زانای قانونو سیاسەتو جوگرافیو پێوەندی ناو دەوڵەتانی هەبێ، هەروەها حیزبیشی نەبو کەچەند کەسێکی تەرخان کراوی هەبێ بۆ لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی کاروباری سیاسی ناوچەکەو جیهانو دانانی رێوشوێنی کاری سیاسی- دیپلۆماسی، سەرباری ئەمانەش دوا کەوتویی کوردستان لەباری پێوەندییەوە" نەبونی رێگاوبان، تەلەگراف، رۆنامەو گۆڤار...

شێخ عوبیدوڵڵا خۆی سەرکردەی جوڵانەوەکە بو. بیروبۆچونەکانی ئەویش بڕیاردەر بون لەدیاریکردنی رێبازو چوارچێوەی پێوەندیەکانی لەگەڵ دنیای دەرەوە. بەڵام ئاخۆ هەر ئاواتو ئارەزوەکانی شێخو ئایدیۆلۆجیو جۆری فەرهەنگو پەروەردە بونی خۆی تەنیا سەرچاوەی دارشتنی چوارچێوەی کاری دیپلۆماسی جوڵانەوەکە بون، یاخود((بیئە))ی ناوەکی کوردستانو((بیئە))ی دەرەکی-ناوچەییو جیهانی کاریان تێ کردوە؟

بێگومان فاکتەری جیۆپۆلەتیك دەورێکی کاریگەری هەبوە لەدیاریکردنی بۆچونەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا. هەڵکەوتی جوگرافی کوردستان لەبەینی ئێرانو عوسمانیدا، هاوسنوری لەگەڵ روسیەی بەهێزدا، کەچەندین شەری سەرکەوتوانەی لەگەڵ هێزی عوسمانی کردبو و شکاندبوی، تێکەڵاوی کۆمەڵایەتی، بازرگانی، فەرهەنگی کوردەکانی هەردو دیوی سنوری عوسمانی- روسی، ئێرانی-روسی، نەبونی سنوری سیاسی کوردستان لەگەڵ هیچ دەوڵەتێکی تری دنیا جگە لەروسیا، نەبونی سنوری دەریایی، کەمێ توانای ماددی جوڵانەوەکە، نزمی ئاستی بەرهەم هێنانی خەڵك، نەبونی کارگەی دروست کردنی چەكو تفاقی جەنگی، نفوزی بەهێزی روسو ئینگلیز لەناو هەردو دەوڵەتو لەناو دانیشتوانی ناوچەکەدا.. ئەمانە بێگومان دەوری کاریگەریان هەبوە لەدیاری کردنی بۆچونەکانیدا.

1-ئامانجی لەبزوتنی دیپلۆماسی

بۆ ئەوەی یەکێ مافی خۆی بەدەست بهێنێ، ئەبێ لێوەشاوەیی خۆی بسەلمێنێ، ئەبێ لەخەڵکیتر بگەیەنێ کەبەدەستهێنانی ئەم مافە بۆ ئەو، ئەگەر قازانج بەوان نەگەیەنێ نابێتە هۆی زەرەر لێ دانیان. کوردیش

کەخاوەنی دەوڵەت نەبوە، لەریزی دەوڵـەتانی جیهـاندا جێیـەکی نـەبوە، بـۆ ئەوەی مافی هەبونی دەوڵەت بەدەس بهێنێ ئەبو لێوەشاوەیی خۆی بسـەلمێنێ، ئەبو لەدەوڵەتانی تر بگەیەنێ کەنەك زیانی بۆ ئەوان نابێ، بگرە قـازا نجی لێ ئەکـەن. ئـەبو بەهانـەی بـەجێی بەدەسـتەوە بـێ بـۆ خۆجیاکردنـەوەی لەدەسەڵاتی عوسمانیو ئێرانی.

کوردسـتان وڵاتێکـی شـاخاویە، هـەرگیز دەسـەڵاتی ناوەنـدی بـەهێزی دەوڵـەتێکی خـۆجێی تیـا دانەمـەزراوە. هەمیشـە لەژێردەسـەڵاتی بێگانـەی داگیرکەرا بوە. دەسەڵاتی دادگەری تێدانـەبوە. بنەماڵـە، هـۆز، خـێڵ، گونـد، پێڕەوانی مەزەبو دین بۆ پاراستنی خۆیـانو بەرژەوەندیـەکانیان ناچـار بـون پشت بەهێزی تایبـەتی خۆیـان ببەستن. ئـەرزی کوردسـتان هەمیشـە جێگـەی چاوتێ بڕینی نەتەوە بـەهێزەکانی ناوچـەکەو مەیـدانی زۆرنبـازی خوێنـاوی دەوڵەتەکانی ئەوان بوە. ململانێی دەسەڵاتی ناوەنـدیی ڕۆمو عەجـەم لەگـەڵ دەسەڵاتە خۆجێییەکانی بۆ جێگیرکردنی دەسەڵاتی ناوەنـدی لەکوردسـتاندا، ململانێی ڕۆمو عەجەم لەکوردسـتاندا بـۆ دەسکەوتی ئـەرزی، ململانێـی هـۆزو خێڵەکان لەسەر دەسکەوتی ناوچەیی لەناو خۆیاندا... ئاسایشی لەکوردسـتان بڕی بـو. ئەوروپیـەکان لەرێگـەی ئـەو گەشـتکەرو گەڕیدانـەوە کـەهات بونـە کوردسـتان یـا بەکوردسـتاندا تـێ پـەڕی بـون، وێنـەی گـەلێکی دواکـەوتو، نەخوێنــدەوار، درنــدە، شــەڕانی، فــەناتیك، جــەردە، ڕێگــر، تاڵانکــەر.. کەلێوەشـانەوەی بـەڕێوەبردنی کاروبـاری وڵاتەکـەی خـۆی نیـە، چـو بـوە مێشکیانەوە، شێخ عوبەیـدوڵڵا ئەیویست ئـەو وێنەیـە چـاك بکـاتو، پێیـان بسەلمێنێ کوردیش ئەگەر کاروبـاری خۆی بەدەست خۆیـەوە بـێ، لەکوردسـتاندا ئـاسـایش جـێگیر ئـەبێ، جـەردەییو دزی تـاڵانو شەڕشـۆر نـامێنـێ، کـاروانی بـازرگانی بەئەمینی هاتوچۆ ئـەکا. خوێنـدەواری بڵاوئەبێتـەوە، لێوەشـاوەیی دروست کردنو بەڕێوەبردنی دەوڵەتی خۆی هەیە.

ئەگـەر نـاوەڕۆکی نامـەکانی شـێخ عوبەیـدوڵڵاو وتوێـژەکانی خـۆیو نوێنـــەرەکانی لەگـــەڵ ئەوروپیـــەکان لێـــك بدرێتـــەوە، دەرئەکـــەوێ کەمەبەستەکانی شێخ لەبزوتنی دیپلۆماسی بەرەو دەوڵەتانی ئەوروپی بریتی بوە لە:

1-خۆشناوکردنی کوردو سەلماندنی ڕەوایی جیابونەوەی لەئێران و تورکیا و بەدەستهێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆی.

2-ریسواکردنی زوڵم و زۆری ڕۆم و عەجەم لەکوردستانداو، بە پاڵدانی هۆی ئەو کردەوە خراپانەی ڕو ئەدەن بەدەسەڵاتداریێتی ئەوان.

3-دەرخستنی گرنگی کوردستانی سەربەخۆ بۆ دەوڵەتانی ئەوروپی لەڕوی جێگیرکردنی ئاسایشی ناوخۆو، تەئمینی ئازادی و سەلامەتی بازرگانی و، ڕەفتاری باش لەگەڵ گەلانی مەسیحی و، گرنگی ستراتیجی شاخەکانی کوردستان لەکاتی جەنگدا.

ئامانجی سەرەکی لەمانەش هەموی، بەدەسهێنانی پشتیوانی مەعنەوی دەوڵەتانی ئەوروپی بو بۆ خەباتی نەتەوەی کوردو، دانپیانانی قانونییان بەدەوڵەتی کوردستانی یەکگرتو و سەربەخۆ لەدەسەڵاتی دەرباری قاجارو بابیعالی تورکی.

2-دیپلۆماسی شێروڕێوی

لەدوا چارەکی قەرنی 19هەمدا دەوڵەتی سەربەخۆ لەدنیادا زۆر نەبون. دەوڵەتە گەورەو گرنگەکانی ئەوروپا بریتی بون لەبەریتانیا، ڕوسیا، فەرەنسا، ئیتالیا، نەمسە... کەلەکاروباری دنیادا، بەتایبەتی لەکاروباری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا گرنگییان هەبو. لەناو ئەوانەش دا بۆ شێخ عوبەیدوڵلا روسیاو بەریتانیا کەدو هێزە سەرەکیەکەی ناوچەکە بون گرنگیەکی تایبەتییان هەبو چونکە نفوزی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی، جەنگی... یان لەناو ئێران و تورکیادا بەهێز بو. ئەوانەی تر لە پلەی کاریگەری نفوزدا لەناوچەکەدا نەئەگەیشتە ئەو دوانە. شێخ عوبەیدوڵلاش لەکاری دیپلۆماسیدا سەری کردە سەر ئەم دو دەوڵەتە ئەوروپییە. لەناو دوانەشدا پێی وابو((لایەنگیری شێر بێ باشترە نەك هی ڕێوی))[34] دیارە ئەمەشی لەو پەندە کوردیە مەشهورەوە دەرهێناوە کەئەڵێ: ((شێر بمشکێنێ نەك ڕێوی بمخوا)). لەلای کورد شێر ڕەمزی جوامێری و ڕێوی ڕەمزی فێڵبازییە. لەشێریش مەبەستی روس و لەڕێوی مەبەستی ئینگلیز بوە.

ئەبێ ئەم بۆ چونەی شێخ لەچیەوە هاتبێ؟ کورد خاوەنی دەوڵەت نەبو ڕەفتاری لەگەڵ ئەم دو دەوڵەتە کردبێ و لەئەرشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەیدا تۆماری پێوەندیەکانی نێوان کورد- ئینگلیز و، کورد-ڕوسی هەبێ،

تا لەئەنجامی لێکۆڵینەوەی بەراوردی رەفتاری هەردولادا ئەم پێچواندنە دابڕێژێ. هەروەها تەجروبەی پێشوتری جولانەوەی کوردیش لەگەڵ روس و ئینگلیز بایی ئەوە نابێ هەڵسەنگاندنێکی وەهای لەسەر دا بمەزرێ.

3/3/2 ستراتیجی ناوچەیی روسیا

ئامانجە سەرەکیەکانی ئیمپراتۆریی روسی لەقەرنی 19هەمدا لەرۆژهەلاتی ناوەڕاست، درێژەکێشانی هەمان راسپاردەکانی پەتروسی گەورەو کاترینا بو:

1-هەوڵ دان بۆ تەئمین کردنی دەرەتانێکی دەریایی لەسەر ئاوی گەرم.

2-هەوڵ دان بۆ دەسگرتن بەسەر بوغازەکانی نێوان دەریای رەش و دەریای سپیدا.

3-گەشە پێدانی بازرگانی.

4-رێ گرتن لەتەنینەوەی نفوزی فەرەنسی، ئینگلیزی و دوایی تر ئەڵمانی[35].

بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجانەش چاوی بڕی بوە ئەرزەکانی جنوبی روسیە کەهەندێکی لەژێر دەستی عوسمانی و هەندێکی بەشێکی سەرزەمینی ئێران بو. هەوڵی ئەدا لەڕێگەی نزیك بونەوە لەئێران و ئەفغانستانەوە مەترسی بۆ سەر هیندستان دروست بکات و بەریتانیا بخاتە پەژارەوە. بەتێپەڕبونی زەمان و بەشێنەیی سنوری خۆی گەیاندە لێواری سەروی دەریای رەش، ئەرمەنستان، گورجستان، ئازەربایجان، تورکمانستان، تارتارستانی گرت و، روبارەکانی ئاراس و ئەترەك بونە سنوری خواروی. جێ پێی ئابوری و سیاسی تەنانەت سوپایی خۆی لەئێراندا قایم کرد.

ئەو ململانێیەی لەنێوان روسیەو دەوڵەتە ئەوروپیە گەورەکاندا بو، لەدوا چارەکی قەرنی 19هەمدا، دەستەبەری سەرەکی مان و پاراستنی ئیمپراتۆریی ئێرانی و ئیمپراتۆریی عوسمانی بو. هیچ کام لەدەوڵەتانی ئەوروپی بۆ ئەوەی ئەوی تریان بەهێزتر نەبێ. رازی نەبو یەکێ لەم دو دەوڵەتە داگیربکاو بیخاتە ژێردەسەلاتی راستەوخۆی خۆیەوە، ئێران لەنێوان دەسەلاتی روس و نفوزی ئینگلیزا دەوری ناوچەی لەمپەری ئەبینێ. بۆ ئەوەی رێ لەتەماعی روسی بگرن، بەست بویانەوە بەهەندێ بەڵێنی دەولییەوە، لەوانە پەیمانی پاریس(1856)[36].

1-كورد و روس

ئـەو سـەردەمەی كوردسـتان دابـەش بـو بـو بەسـەر دەوڵـەتانی ئێـران و عوسمانیدا گەلی كورد لەلای سەروی ئێـران و لـەلای رۆژهـەلاتی عوسمانیـەوە هاوسنور بو لەگەڵ قەڵەمرەوی دەسەڵاتی روس.

روسـیە لەتەقـەلای فراوا نخوازانـەی بـەرەو خـواری خۆیـدا لـە پاش سـە پاندنی پـە یمانی گولسـتان(1813)دوایـی تـر پـە یمانی توركمانچای(1828)بەسەر ئێراندا، وە لـە پاش سە پاندنی پە یمانی سان ستیفانو(1877)و دوایـی تـر پە یمانی بـەرلین(1878)بەسـەر دەوڵـەتی عوسمانیدا، هەندێ شوێنی كوردستان و هەندێ خێڵی گەورەی كورد كەوت بونە ژێـر دەسـتیەوە. مەیـدانی سـەرەكی هەنـدێ لەجەنگـەكانی روسی-ئێرانـی و روسی- عوسمانی لەكوردستاندا بوە. بەشێ لـەهێزەكانی ئێرانـی و عوسمـانی لەو شەڕانەدا كورد بون.

لەكاتی جـەنگدا، روس بـۆ ئـەوەی كـەڵك لـەكورد وەربگـرێ، دژی ئێـران و عوسمانی بەكاریان بهێنێ هەندێ تیپی لەسوارەو پیادەی كـورد پێـك هێنـاو، پێوەندی دۆستانەی لەگـەڵ هەنـدێ ئاغـاو دەسـەڵاتداری كـورد دروست كـرد. لەجەنگی 1829دا روسیە 4 تیپی موسڵمانی پێك هێنـابو لەوانـە یـەكێكیان كورد بو. لەشەڕی كریمەدا(1854-1856)دو تیپیان پێك هێنا بو یەكێكیان لەكوردەكانی قارس و ئەوی تریان لـەكوردەكانی یـەریڤان. لەشـەڕی 1877دا تیپێكیان لەكورد پێك هێنابو كە1300كەس بو[37].

بـە مجۆرە نزیكیـی كوردسـتان لەدەوڵـەتی بـەتوانای روسـیا، تێكـەڵاوی سیاسی، بـازرگـانی، كۆمەڵایـەتی، جـەنگی.. كـورد لەگـەلی، نفـوزی بـەهێزی روسـی لـەئێران و عوسمانیـدا، دەسـوەردانی بـەردەوامی لـەكاروباری گرنگـی ناوچەكەداو، چاوتێ برینی بۆ دەس بەسەراگرتنی... بۆتە هۆیەكی كاریگـەری دارشـتنی جـۆری هەڵوێسـتی بزوتنـەوەی رزگـاری-نەتـەوەیی گـەلی كـورد لەهەڵبژاردنی دۆستایەتی روسدا.

هەڵكەوتی جوگرافی كوردستان جۆرێ بـوە، ئـازادی لەسـەركردەكانی كـورد سـەندۆتەوە، كەبـە پێی دەسكەوتی نەتـەوەیی دۆسـت و دوژمـن هەڵبـژێرن. لەسەرەتای دەسپێكردنی بزوتنەوەی رزگاری- نەتەوەیی گەلی كـوردەوە، هـۆی جیۆپۆلەتیكی فاكتەری سەرەكی بڕیاردەری دیاریكردنی دۆست و دوژمن بوە.

2-بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو روسیا

شێخ لەدوای گەڕانەوەی بۆ نەهری(1878)کەوتە تەقەللا بۆ پێوەندی کردن لەگەڵ کاربەدەستانی روس. نوێنەری ئەنارده لایان و نامەی بۆ ئەنوسین، بۆ ئەوەی باری سەرنجی خۆیان پێ رابگەیەنێ[38]

چەندین جار نوێنەری خۆی نارده لای ئوبەر میللەری کونسوڵی روس لەئەرزڕوم کاتێ کونسوڵگەی روسی لەوان کرایەوە، شێخ ئەو نزیک کەوتنەوەیەی بەهەل زانی دوجار یوسف ئاغای باوەڕپێکراوی خۆی بە پێشنیارەوه نارده لای کامسارکان. هەروەها لەتشرینی یەکەمی 1879دا بەنوێنەرایەتی خۆی سەید محەمەد سەعیدی بۆ گفتوگۆ نارده لای کامسارکان لەوان. سەید محەمەد سەعید لەقسەکانیدا بەکامسارکانی راگەیاند:

((شێخ گەیشتۆتە ئەو بڕوایەی، ئیمپراتۆریی عوسمانی لەتوانایدا نەماوە ئەمن و ئاسایشی میللەتەکانی ژێر دەستی بپارێزێت و ئەمەش هەڕەشەیە بۆ ماڵ و مڵکی خەڵکی وڵاتەکە. لەبەرئەوە شێخ را پەڕین لە پێناوی چاکەو سودی میللەتدا بەکارێکی راست و بەئەرکی سەرشانی خۆی دائەنێ، میللەتیش ئەو بە پارێزەری راستەقینەی خۆی ئەزانێ.

شادەماری هەمو خرا پەیەك لەتەماعکاری دەزگا ئیدارییەکانەوە دەست پێ ئەکا. لەنوێنەرانی پلەی هەرە خوارەوە. واتە لەزەبتیەکانەوە دەست پێ ئەکات و لە پلەکانی سەرەوەی دەزگاکان کۆتایی دێ، ئەوانەی دوا دڵۆپی خوێنی میللەت ئەمژن، ئەو میللەتەی داخ و زۆرداری چەشتنی گەیشتۆتە سەری لوتی ورەی بەرداوە، نەك هەر مەسیحییەکان بەڵکو کوردەکانیش خوێنیان دەمژرێت. هەر لەبەر کردەوەی خراپ و ناڕەوای دەستگاکانی بەڕێوەبەرایەتیە کوردەکان ناچار ئەبن و روبکەنە جەردەیی و روتکردنەوە.

شێخ لەو خەباتەیدا دژی دەوڵەتی عوسمانی بەرپای کردوە، پشتی بە پاراستن و لێپرسینەوەی روسیا ئەستورەو هەمیشە حسابی بۆ ئەکات، وە بیانوی شێخ ئەوەیە... روسیا دراوسێی کوردە لەبەرئەوە هەمیشە زیاتر لەبەریتانیا رێزی لێ گیراوە.

ئەگەر روسیا لەگەڵ تورکیا یان لەگەڵ بەریتانیادا کەوتە شەڕەوە، کورد ئەتوانێ کاربکاتە سەر چارەنوسی شەڕەکە، چونکە هەمو رێگاوبانە شاخاوییە گرنگەکانی وان و دیاربەکر بەدەست کوردەوەیە[39].

تەقەللای شێخ بۆ بەدەس هێنانی پشتیوانی مەعنەوی روسیا دوای ئـەوەش کـەقۆناغی یەکـەمی جوڵانەوەکـەی لەکوردسـتانی ئێـراندا سـەری نـەگرت و بەدەسبەسـەری برایـە ئەسـتەموڵ هـەر بـەردەوام بـو. لـە پاش هـەڵاتنی لەئەسـتەموڵ و گەیشـتنەوەی بـۆ کوردسـتان. جـارێکی تـریش عـەلی قـاسمی بەنوێنەرایـەتی خـۆی نـاردەوە لای نوێنـەری روس و لـەزمانی شـێخەوە پێـی راگەیاند: ((لەمە زیاتر ناتوانین فەرمانڕەوایی رەقـی تـورك قبـوڵ بکـەین، لەخەباتدا دژی ئەسـتەموڵ داوای پشـتگیری لەروسـیە ئەکـەن. ئەگـەر روسـیە قایل بێ ئەوا شۆڕشێکی سەرا پای کوردی بەرپا ئەکا))[40]

تەقەللاکانی شێخ لەگەڵ دیپلۆماتەکانی روس لەناوچەکەدا کـەڵکی نـەبو ئەگەرچـی دیپلۆماتـەکانی روس و جاسوسـەکانیان لەهـەردو دیـوی کوردسـتان بەوردی چاودێری هەڵسوکەوتی شێخ و جموجـۆڵ و، ئامـانج پێوەندیـەکانی و، روداوەکانیان ئەکردو، ئاگاداری هەلومـەرجی کۆمەڵایـەتی، ئـابوری، سیاسـی ناوچـەکە بـون. بـەڵام هەڵسـەنگاندنی ئـەوان بـۆ جوڵانەوەکـە کەلـەزۆر لاوە رەنگدانەوەی ستراتیجی روسـیە بـو لەناوچـەکەدا، وەرەنگدانـەوەی سیاسـەتی دەرەوەیـان بـوو بەرامبـەر دەوڵـەتانی عوسمـانی و ئێرانـی، ئیجـابی نـەبو. لەرا پۆرتەکانی خۆیاندا بۆ سەروتر دەری ئەخەن:

1- پشتی داواکانی کورد نەگیرێ، خواستەکانیان رەت بکرێتەوە.

2- پشتی حکومەتە مەرکەزیەکان بگیرێ.

3-لەباتی کورد پشت بەمەسیحیەکان ببەسترێ، کە پێشکەوتوترو زیـرەك ترن و زوتر شت فێر ئەبن و دەوڵەمەن ترن[41].

4- پیشـان دانـی جوڵانەوەکـە کەدەسـتی ئینگلیـزی تێدایـە و لەوانەیـە ئینگلیـز بـۆ دەسـکەوتی خـۆی بیقۆزێتـەوە. ئەمـەش بـۆ شـێواندنی لـەلای دەزگاکانی سەرو خۆیان.

هەڵسـەنگاندنی دیپلۆماتـە پچـوکەکانی ناوچـەکە، ئەگەرچـی لـەدیاری کردنی هەڵوێستی دەوڵەتـەکانیاندا رەنگـە هۆیـەکی بڕیـاردەر نـەبێ، بـەڵام بێگومان ئەتوانێ کاری ئیجابی یا سەلبی بکاتە سەر. بـەم پێیـە هەڵوێسـتی نادۆستانەی دیپلۆماتـەکانی روس لەناوچـەکەدا، دەوری هـەبوە لـەهان دانـی دەزگاکانی سەروترا بۆ بڕیاردانی خێرا لەدژی.

4/3/2 ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیا

ئاما نجـە سـەرەکیەکانی ئیمپراتـۆریی بـەریتانی لەقـەرنی 19هـەمدا لەرۆژهەلاتی ناوەڕاستدا بەکورتی وەکو لینچوفسکی نوسیوێتی بریتی بو لە:

1- پاراستنی هیند.

2- پاراستنی سەلامەتی ڕیگەکانی پێوەندی میترو پۆل و ئیمپراتۆری.

3- گەشە پێدانی بازرگانی بەریتانی.

4- تەئمین کردنی لایەنی کەمی هەلومەرجی ژیانی مرۆڤایەتی.

بۆ دیهێنانی ئەم ئاما نجانەش، بەریتانیا سیاسەتێکی دیاریکراوی دارشت بـو کەلەسـەر چـەند بنچـینەیەك دامـەزرا بـو" یەکـەمینیان پاراسـتنی سەربەخۆیی و یەکێتی ئەرزی هەردو ئیمپراتـۆریی ئێرانـی و عوسمـانی بـو دژی هەرەشە و چاوتێ بڕینی روسی و، دوایی‌تر ئالمانی[42].

داگیرکردنـی قـوبرس و مالتـا و قـەناتی سـویس و عـەدەن، کەبەشـێکی سەرزەمینی عوسمانی بون، ئەگەرچی بەڕوکـەش پێچـەوانەی ئـەم سـتراتیجە بون، بـەلام بـەریتانیا بـەگونجاوی دائـەنان بـەبیانوی ئـەوەی ڕیگـەی هینـد تەئمین ئەکەن.

بەریتانیا نەیئەویست تورکیا یا ئێـران داگیربکـاو بیخاتـە ژێردەسـەلاتی راسـتەوخۆی خۆیـەوە، هـەروەها نەیشـی ئەهێشت دەوڵـەتانی تـر داگیریـان بکەن، بەلکو ئەیویست وەکو قەوارەی سیاسی لەژێر نفـوزی کاریگـەری خۆیـدا بەسـەربەخۆیی لەبەرامبـەر دەولەتـەکانی تـردا بمێـنن. وەئێـران ناوچـەی لەمپـەری نێـوان هینـدو روسـیابێ. لەبـەر ئـەو هۆیانـە لایـەنگری ریفـۆرم و چـاککردنی هەلومـەرجی ناوەوەیـان و دژی روخانـدن و دابـەش کردنیـان بـو، بـەرەنگاری هـەر مەترسیەکی راستەقینەی ئـەکرد کەلـەناوەوە یـان دەرەوە هەرەشەی لەقەوارەی ئەو دەولەتە بکردایە.

1- کوردو ئینگلیز

لەهیچ پارچەیەکی نیشتمانەکەیدا کورد هاوسنوری دەسـەلاتی بـەریتانی نـەبوە. هەرچـەندە لەکۆنـەوە گەڕیـدەو زانـای ئینگلیـزی هاتوچـۆیان بەکوردسـتاندا کـردوەو بـەناویا گـەڕاون و، لەچـەندین جێگـەش کونسـولگەو ناوەندی بازرگانییان دامەزراندوە، بـەلام هـیچ کـات تێکەلاوییـەکی فراوانـی بازرگانی، سیاسی، فەرهەنگی، یا سوپایی، لەنێوان کوردو ئینگلیزدا دروست نەبوە.

پێوەنـدی بـەریتانی- تـورکیو پێوەنـدی بـەریتانی-فارسـی لەچـەند لایەکەوە راستەوخۆ کاری لەکورد کردوە"

یەکێکیان، کاربەدەستانی بەریتانی هەمیشە گوشاریان بۆ سەر بابیعالیو دەربار ئـەبرد بـۆ هەنـدی ریفۆرمو چـاکردن لـەکاروباریی بەڕێوەبەرایـەتیو داراییو سوپایی ناو ولآتەکانیاندا بۆ ئەوەی ئەوەندە کلۆر نەبن روس بتوانـێ بەئاسـانی هـەڵیان بلوشـێ. ئـە نجامی ئـەم گوشـارە لـەتورکیا بە((تەنزیمات))شـکایەوە. یـەکێ لەبەنـدە سەرەکییەکانی((تەنزیمات))دەسـکاری کردنـی رێکخسـتنی بەڕێوەبەرایەتی((ولایەت))ەکان بـو، کەئـەبو بـەهۆی لەناوچـونی یـەکجاری ئەمارەتـە ئۆتۆنۆمـەکانی کوردسـتان. دیپلۆماتـەکانی ئینگلیـز زۆریـان بـۆ بابیعالی هێنا لەشکر بکێشێ بـۆ سـەر محەمـەد بـەگی میری سۆرانو بـۆ سـەر بەدرخان بەگی میری بۆتانو، دەسەلآتی راسـتەوخۆی تـورك لەشـوێنی ئـەوان دا بمەزرێنن.

دوەمیان، ناوبژی کردنی بەردەوام لەنێوان بابیعـالیو دەربـاردا بـۆ ئـەوەی ناکۆکیەکانیان بەرێگەی گفتوگۆی هێمنانـە چارەسـەر بکـەن. ئـە نجامی ئـەم ناوبژییـە رێکـەوتنی یەکـەمو دوەمـی ئـەرزرومی لێ شـین بـو، کـەدوایی هێنـا بەململانێی چەکداری دورودرێژی نێوان ئەم دو دەوڵەتـەو، بنـاغـەی سیاسـەتی هاوبەشی بەرامبەر مەسەلەی کورد دانا.

2-بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو بەریتانیا

شێخ عوبەیدوڵلا لە پێوەندی دیپلۆماسی خۆیـدا لای وابـو ئـەبێ قورسـایی خۆی بخاتە سـەر روسیە، بـەلآم گرنگی بـەریتانیا لەسیاسـەتی دەولیـداو، نفـوزی زۆری بـەریتانیای لـەناو دەوڵـەتی عوسمـانیو ئێرانیـدا ئـەزانی، لەبەرئـەوە هـەروەکو بایەخیـدا بـو بەروسـیا بـەو رادەیـەش بایـەخی دابـو بەدروستکردنی پێوەندی بـاش لەگـەڵ کاربەدەسـتانی ئینگلیـزو هـەوڵی ئـەدا پشتیوانییان بەدەست بهێنێ.

ئینگلیزەکـان خۆیـان داوودەزگـای دیپلۆماسـی، بازرگـانی، جاسوسـی بەربلآویان هەبو لەناو هەردو دەوڵەت داو لەهـەردو دیـوی کوردسـتاندا، هـەر کـەبۆنی جموجـۆڵی سیاسـی شـێخیان کـرد کەوتنـە گـەڕانو لێکۆڵینـەوەو کۆکردنەوەی دەنگوبـاسو ئاگاداری.

له1877دا رامسان بۆ كۆكردنەوەی زانیاری چوبۆ باشقەلان لەهەكاری.

له1879دا كروفدیرو فوزیر بۆ لێكۆڵینەوە لەو دەنگوباسانەی دەربارەی راپەڕینی خەڵك هەبو چونە ولایەتەكانی رۆژهەڵات لەوانە ساسون، ئەماسیە، سیواس، ئەرزنجان، موش, بتلیس، وان، مەلازگر، ئەرزگرد، ئەرزڕوم.

هەر له1879دا كلایتۆن سەردانی ناوچەی هەكاری كرد، چوە بارەگاكەی شێخ عوبەیدوڵلا لەوێ دیدەنی شێخی كردو گفتوگۆی لەگەڵ كرد. كلایتۆن نامەیەكی لەشێخەوە بۆ كاربەدەستانی بەریتانیا برد بو. لەو نامەیەدا شێخ رای گەیاند بو: ((... دانیشتوانی هەمو كوردستان ئەیانەوێ یەك بن و نابێ بەدابەشكراوی بمێننەوە)) [43].

لەگەرمەی لەشكركێشی شێخ عوبەیدوڵلادا بۆ سەر كوردستانی ئێران لەكاتێكا هێزەكانی كورد لەبەر دیوارەكانی ورمێدا خەریكی جەنگین بون، ئابوت كونسوڵی بەریتانی لەتەورێز لەئەیلولی 1880 گەیشتە ورمێ. لەوێوە چوە سەردانی شێخ و كەوتە ناوبژی لەنێوان ئقبال ئەلدەولە و شێخ عوبەیدوڵلادا. لەبەر نائەمینی ناوچەكە بەیارمەتی شێخ لەناوچەكانی ژێردەسەڵاتی شۆڕشەوە چوە سابلاخ و لەوێ شێخ عەبدولقادری كوڕی شێخ و هەمزاغای مەنگوڕی دی ئینجا گەڕایەوە بۆ تەورێز.

شێخ عوبەیدوڵلا لەم دیدەنیانەدا هەوڵی داوە زوڵم و زۆری توركیاو ئێران، چەوساوەیی گەلی كورد، یەكبونی گەلی كوردو ئامانجی لەجوڵانەوەكە" دروستكردنی دەوڵەتی سەربەخۆی كوردستانیان بۆ رون بكاتەوە. هەروەكو ئابوت نوسیویێتی: ((ئەوەی شێخ ئەیەوێ یەك شتە، ئەویش پشتگیری مەعنەوی دەوڵەتە ئەوروپیەكانە))و ئەیەوێ دەوڵەتە ئەوروپییەكان((بڕوا بەنیاز چاكی و پێوەندی چاكە خوازی شێخ بكەن.)) [44].

هەروەها شێخ عوبەیدوڵلا چەندین نامەی بۆ بێگانەكان نوسیوە لەوانە دو نامە بو د. كوچران كە پزیشكی دەستەی میسیونێری ئەمریكی بو لەورمێ، شێخ لەنامەی 5ی تشرینی 1880دا بۆ د.كوچرانی نوسیوە ئەڵێ:

((مەلا سمایلم ناردوە بۆ ئەوەی بەنهێنی وەك پێم وتوە، دۆخی ئێرەتان بۆ رون بكاتەوە، تكاتان لێ ئەكەم دۆخی كوردستان و سەفەری كوڕەكەم بۆ

سنە(راستیەکەی سابلاخە، وەرگێڕی کوردی بەهەڵە وەری گرتوە)بەراستی بەحکومەتی بەریتانیا بگەیەنن و رونی بکەنەوە.

((گەلی کورد کە لە 500 هەزار بنەماڵە پێك هاتوە، میللەتێکی تایبەتیە، ئاینەکەیان(ئەبێ مەبەستی مەزەب بێ نەك ئاین)لەئاینی ئەوانی تر جیاوازە. خاوەنی نەریت و رەوشت و خوی تایبەتی خۆیانن. لەناو میللەتاندا بەنەتەوەیەکی تورەو کەللە رەق و درو بێ رەوشت ناو ئەبرێن. بەو جۆرە لەکوردستان ئەدوێن. ئەگەر یەکێکیان کردەوەیەکی نارەوا و ناشیرینی لێ بوەشێتەوە، ناوی هەزارەها پیاوچاکی لەگەڵدا لەکەدار ئەکرێ. با لاتان ئاشکرا بێت، ئەم هەمو سیفەتە خراپانە لەلایەن کاربەدەستانی عوسمانی و ئێرانەوە بەخۆڕایی بۆ کورد دروست کراون و بەزۆر پێوەی ئەلکێنن.

کوردستان لەنێوان ئەو دو دەوڵەتەدا دابەش کراوە. ئەو دو دەوڵەتە ئەوەندەیان لەبار نیە چاك و خراپ لەیەك جیابکەنەوە. ئەگەر یەك کەس خراپەیەك بکا ئەوە هەزاران کەسانی بێتاوان بەهۆی ئەوەوە توشی ئازاو دەردیسەری ئەبن. بەم جۆرە کەسە خراپەکان ئەمێننەوەو خەڵکە چاکەکانیش تیا دەچن.

بێگومان ناوی.. بیستوە، ئەوی ناوی بەکردەوەی خراپ و نارەوا دەرکردوە، ئەوەی وەك چۆن ئەزیەتی خاوەنی.. بێگانەکانی ئەدا وەهاش دەسدرێژی ئەکردە سەر موسڵمانەکانیش. هەردو دەوڵەتەکە ئاگایان لەکردەوە خراپەکانی بو. جا ئەگەر دەسەڵاتی ئێران قایمتر ببێت و زەبروزەنگیش پەیدا بکات، ئەوە خەڵك و خوا کەهەرگیز وەك جاران دور لەشارستانیەت و بەدوا کەوتویی و درەندەیی ئەمێننەوە.

تاوانەکەی خێڵی... کەلەدەوڵەتی عوسمانیدا ئەژی دیارو ئاشکرایە، حکومەتی عوسمانی وەك ئێران یان خۆی لە پێشخستنی ئەم میللەتە گێل ئەکات، یاخود بەچاوێکی نزمەوە سەیری ئەکا.

هەمیشە بەسوکیەوە سەیری کوردستان ئەکرێ. یەکێتی نیە. سەرۆك و بەڕێوەبەرەکانی کوردستانی عوسمانی و ئێرانی و هەمو دانیشتوانی کوردستان گەیشتونەتە بڕیارێك و لەوەدا یەك ئەگرنەوە کەلەتواناادا نەماوە لەژێر سایەی ئەو دو دەوڵەتەدا بژین و ئەبێ شتێ بکەن دەوڵەتە ئەوروپاییەکان ناچار بکات لەدۆخەکە ورد ببنەوەو تێی بگەیەنن.

ئێمەش میللەتێکی دابەش کراوین، ئەمانەوێ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوەوەی وڵاتەکە بەدەست خۆمانەوە بێ. ئەمانەوێ خۆمان سزای ئەوانە بدەین کە لەرێی راست لائەدەن. ئەو مافانەمان هەبێ کەمیللەتەکانی تر هەیانە. خۆ ئەگەر هاتو کردەوەیەکی نارەوا رویدا. ئەوە بەڵێن بێ ئەو کردەوانە زیانی بۆ هیچ میللەتێکی تر نابێ.

((... میللەت لەتوانایدا نەماوە لەوە زیاتر زۆرداری و خراپەی بێ وچانی ئەو دو دەوڵەتە هەڵ بگرێ)) [45].

خواستەکانی شێخ عوبەیدوڵلا کە لەم یادداشتەدا بەرونی باس کراون، نەیتوانی سەرنجی کاربەدەستانی بەریتانیا رابکێشێ. تەنانەت دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەناوچەکەدا، لەهەردو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی لەبۆچونەکانی خۆیاندا، ئەگەرچی هەلومەرجی نالەباری ناو هەردو دەوڵەت و هەلومەرجی خراپی گەلی کوردیان لەهەردو دیوی نیشتمانەکەیدا ئەزانی، چونکە بۆچونی دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەناوچەکەدا رەنگدانەوەی سیاسەتی دەرەوەی بەریتانیا بو بەرامبەر دەوڵەتانی ئێرانی و عوسمانی، وە رەنگدانەوەی ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیا بو، لەبەرئەوە دیپلۆماتەکانی بەریتانیا، لەنامەو راپۆرتەکانی خۆیاندا بۆسەرو تری خۆیان، بۆچونی خۆیان بەجۆرێکی نادۆستانە دەرئەبری:

1-خواستە نەتەوەییەکانی کورد پشتگیری نەکرێ.

2-داوا لەکورد بکرێ گوێ رایەڵی حکومەتە مەرکەزیەکان بێ.

3-گەلە مەسیحیەکان لەبەشداری کردنی جوڵانەوەکە دوربخرێنەوە.

4-ناوبانگی جوڵانەوەکە بشێوێنرێ، تاوانی هان دانی روسیەو ئاگاداری و پشتیوانی سوڵتانی تورکی بە پاڵ بدرێ، بۆئەوەی گوایە ئێران لاواز بکرێ و روس ئەو هەلە بقۆزێتەوە.

5-دەنگوباسە نهێنییەکانی جوڵانەوەکە بدرێتە کاربەدەستانی عوسمانی و ئێرانی بۆ ئەوەی لە پلانی دامرکاندنەوەیدا کەڵکی لێ وەربگرن.

هەڵبەت هەندێ لەم هەڵسەنگاندانە ئەگەرێتەوە بۆ جۆری بیرکردنەوەی دیپلۆماتەکان خۆیان، بەلام رێچکەی سەرەکی بۆچونەکان نوندنەوەی ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیایە لەو سەردەمەدا.

5/3/2 نەگونجاندنی کوردستانی سەربەخۆ

لەگەڵ ستراتیجی-رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی بەریتانیو روسی

لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، کەدو دەوڵەتی دێرینەی عوسمانیو ئێرانی تێدا بو، ستراتیجی بەریتانی هەروەها ستراتیجی روسی لەناوچەکەدا لەسەر بنچینەی پاراستنی قەوارەی سیاسی روکەشی ئەو دو دەوڵەتە دامەزرا بو.

ئێرانو تورکیا هەردوکیان لەلایەن دەوڵەتانی ئەوروپییەوە بەرەسمی ناسرا بون، ئەگەرچی مەسەلەی رۆژهەڵات، واتە مەسەلەی چاوبڕینە سەرزەمینی ئەم دو دەوڵەتە لەکۆنەوە بوبو بەمایەی ململانێ لەناویاندا، بەڵام ئێرانو تورکیا بوبونە بەشێکی سیستەمی دەولی ئەو سەردەمە، کەلە سەربنچینەی راگرتنی هاوسەنگی تەرازوی هێزەکانی نێوان دەوڵەتە ئەوروپییەکان دامەزرا بو. مافی ئێرانو تورکیا بوبوە کۆڵەکەیەکی گرنگی راگرتنی ئەو هاوسەنگیە، کەباری هێمنایەتیو شەڕنەبونی لەئەوروپا پاراست بو. هەوڵ دانی هێزێکی ئەوروپایی بۆ داگیر یا دابەش کردنی یەکێ لەم دوو دەوڵەتە، یاخود هەوڵ دانی هێزێکی ناوخۆی بۆ جیاکردنەوەی بەشێکیو پێکهێنانی دەوڵەتێکی نوێ لەناوچەکەدا یاروخاندنی، ئەبو بەهۆی لەرزاندنی نزامی دەولیو تێکچونی هاوسەنگی تەرازوی هێزەکانو، لەئەنجامدا شێواندنی ئاسایشی ئەوروپاو سەر دەرهێنانی مەترسی هەڵگیرسانی جەنگ.

ئامانجی شێخ عوبەیدوڵلا کەبریتی بو لەجیاکردنەوەی بەشێکی گرنگو گەورەی سەرزەمینو دانیشتوانی هەردو دەوڵەت، بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی نوێ لەناوچەکەدا، کەدانپییانانی کۆمەڵەی دەوڵەتانی ئەوروپی بەدەس بهێنێ، واتە لاوازبونی دو هێزی ناوچەییو پەیدابونی هێزێکی ناوچەیی نوێ کەچارەنوسی نەئەزانرا، لەناوچەیەکی گرنگی دنیادا کەمەیدانی ململانێی سەختی هەمو دەوڵەتە ئیمپریالیستیەکانی ئەوروپا بو، لەگەڵ ستراتیجی ناوچەیی دەوڵەتە ئەوروپییە گەورەکاندا نەئەگونجا.

دەوڵەتە گەورەکان بەتایبەتی روسیاو بەریتانیا کەدو هێزی گەورەی ئەو سەردەمەی دنیا بون، نەك هەر پشتیوانی مادیو مەعنەوییان لەم تەقەللایە نەکرد، نەك هەر ئامادە نەبون بیناسنو دانپییانانی قانونی، سیاسی، دیپلۆماسی پێشکەش بکەن، بەڵکو کەوتنە هەوڵ دانی دامرکاندنەوەی، سەرەڕای هەمو ناکۆکیەکانی بەینی خۆیان ناڕاستەوخۆ لەسەرئەوە رێك

کـەوتن" نـەهێڵن تەقـەللای یەکگرتنـەوەی کوردسـتان و دەوڵـەتی سـەربەخۆ لەسەر حسابی ئێران و تورکیا سەر بگرێ.

3-گەلە کۆمەکێی 4 قوڵی بۆ دامرکاندنەوەی را پەڕین

1/3 رێوشوێنەکانی شا بۆ بەرەنگاری

هەواڵـەکانی کوردسـتان، شۆڕشـی خـەڵك و رامـاڵینی خێـرای دەسـەڵاتی عەجەم لەبەشێکی کوردستان و پێشـڕەوی بـۆ پاککردنـەوەی ناوچـەکانی تـرو دروستکردنی دەوڵەتی کوردستان لەلایەن شێخێکی تەریقەتەوە، هەڕەشەکردن لەتەورێز کەدوای تاران دوەم شاری گرنگی ئێران بو، هاندانی عەباس مـیرزای برای شا بۆ هەڵگەڕانەوەو بەشداری لەشۆڕشدا، ئەمانە مەترسیەکی گەورەیان دروسـت کـرد بـۆ سـەرتەختی سـەڵتەنەتی ناصـرالدین شـا کـەخۆی لەخۆیـدا لەتەنگوچەڵەمەیەکی گشتی قوڵدا بو.

بزوتنەوەکـەی شـێخ عوبەیـدوڵڵا لـەکۆڕو نوسـینە رەسمیـەکانی دەربـاری قاجاردا بەفیتنە، غائیلە، شۆڕش، گغیـان.. ناوئـەبراو شـا بەهەڕەشـەیەکی راستەقینەی دانا کەئەبێ چارەیەکی خێراو بنەڕەتی بکـرێ. کـیرزن ئـەڵێ[46].. شا داوای یارمـەتی لەروسیا کـرد، پـرس و راوێـژی بەئینگلسـتان کـرد، داوای تەعویزی لەتورکیا کرد.((شورای دەوڵەت))ی کۆکردەوەو بۆ دانانی رێوشـوێنی دامرکاندنەوەی، تەلگرافی لێدا بۆ شارەکان بۆ سازدان و ئامادەکردنی سـوپا. مـیرزا حسـێن خـانی سـوپا سـالاری ئـەعزەم کەدەسـتی لەکارکێشـرابوەوەو دورخرابوەوە بۆ قەزوین لەلایەن شاوە بـانگ کرایەوە بۆ پرس و راوێژ دەربـارەی چۆنیەتی کوژاندنەوەی جولانەوەکە.

شاهێزێکی گەورەی رێك خست، کەبەگوێرەی هەندێ سەرچاوە پێك هات بو لە20هەزار سەربازی نیزامی و چەندین عەرادە تۆپ[47]بەسەرکردایەتی حشـمت الدولـە بـەرەو کوردسـتان خسـتیەڕێ. حشـمت الدولـە کە پێشـتر ئـەرکی کوژاندنەوەی یاخی بونی خێڵە تورکمانەکانی پێ سپێردرا بو بەرلەوەی لەگەڵ هێزەکـەدا بگاتـە کوردسـتان لـەرێگا مـرد. مـیرزا حسـێن خـان کـەدوای راوێـژ گەڕابوەوە قەزوین، لەلایەن شاوە لەجێگەی حشمت الدولـە کرایـە سـەرکردەی سوپای ئێران بۆ دامرکاندنەوەی را پەڕینەکەی شێخ عەبەیدوڵلا.

شا لەفەرمانەکەیدا بۆ میرزا حسێنخانی نوسیوە:

((ئاوت بەدەستەوە بێ نە یخۆیتەوە بڕۆ بۆ ئازەربایجان. ئەم کێشەیە بەخێرایی لەناوبەرە. سەرەڕای ماندویێتی و کاری زۆر ناچار بەخەتی خۆم دەستور ئەلعملێکی کورتم بۆ نوسین... ئەم دەستور ئەلعەمەلە دەسبەجێ بدە بەولیعەهد بیخوێنێتەوە. بەڕاستی من لەسەر ئەو باوەڕەم ئەگەر لەرێکخستنەوەی هێمنایەتی ئازربایجاندا هاوڕێیەتی ئێوەنەکاو لەسەربیرورا کۆنەکانی خۆی بێ، ئەوا ئەیکێشمەوە بۆ تاران... مەملەکەت هێمنی ئەخوازێ. کردەوەی ئەم کوردانە بەد بوە. هەر بەگەیشتنیان تەگبیرێ بکەن و بیرێ بکەنەوە" بە پەلە لەناویان ببەن))[48].

هەڵبژاردنی میرزا حسێن خان کەئەوروپای دیوەو سەردەمێ سەفیری دەرباری قاجار بو بۆ لای بابیعالی و ماوەیەك وەزیری کاروباری دەرەوەو سەردەمێکیش سەدری ئەعزەمی ئێران بو، بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە، هەروەها ناوەرۆکی فەرمانەکەی شا، دەری ئەخەن کەناصرالدین شا تا چ رادەیەك لە پەژارەی ئەم شۆرشەدا بوە. ترسێکی چەند گەورەی هەبوە لە پەرەسەندن و درێژەکێشانی.

شا بەتەنیا بەلەشکرکێشی بۆ سەرکوتکردنی چەکداری دانەکەوت. بەڵکو لەهەمان کاتدا بزوتنێکی دیپلۆماسی چالاکی دەست پێ کرد بۆ گەمارۆدانی سیاسی و دیپلۆماسی و جەنگی جوڵانەوەکە لەگەڵ سەفیرەکانی روسیاو بەریتانیا. هەروەها فەرمانێدا بە محسن خانی سەفیری خۆی لەلای بابیعالی کەئەویش بکەوێتە گەڕ.

ناصرالدین لەوتنەکانێدا لەگەڵ زینوفیفی سەفیری روسیا تێی گەیاند، ئێران وازی لەهەمو جموجۆڵێك هێناوە لەئاسیای ناوەڕاستدا، ئەویش تکای وایە روسیا لەم گێروگرفتەدا دژی تورکیا پشتی بگرێ. هەروەها داوای لێ کرد، روسیە هێز بنێرێتە سەرسنوری ئازەربایجان بۆ رێگرتن لەشۆرشگێرانی کوردو یارمەتی دانی سوپای ئێران لەکاتی پێویستدا، وە زۆر لەدەوڵەتی عوسمانی بکا ئاژاوەی کوردەکان بکوژێنێتەوە سەرکردەکانیان تەمێ بکا، زەرەرو زیانەکانی لەم شەڕەدا لەئێران کەوتوە تورکیا بۆی ببژێرێ[49].

زینوفیف بە پێڕەوی لەسیاسەتی روسیای قەیسەری، لای وابو بێ هێزبونی ئێران زەرەری بۆ روسیە هەیە، بەڵێنی بەشادا کەخواستەکانی بە پیتەربورگ بگەیەنێ و ئومێدی یارمەتیشی پێدا.

ناصرالدین شا داوای لەتومسونی سەفیری بەریتانیاش کرد زۆر لەتورکیا بکا بکەوێتە شەڕەوە دژی کوردەکان و هاوکاری ئێران بکا بۆ کوژاندنەوەی شۆرشەکەیان.

لەئەستەموڵ میرزا محسنخانی سەفیری دەرباری قاجار لەلای بابیعالی کەوتە تەقەللای دیپلۆماسی لەلایەك لەگەڵ کاربەدەستانی بابیعالی کەهاوکاری لەگەڵ ئێران بکا سەرکوتکردنی جوڵانەوەکەو، هێز بنێرێتە سەرسنوری ئێرانی- عوسمانی بۆ ئەوەی پشت لەجوڵانەوەکە بگرێ‌و، لەلایەکی ترەوە لەگەڵ سەفیرەکانی روسیاو بەریتانیا کەتین ببەن بۆ بابیعالی دەس لە پشتیوانی جوڵانەوەکە هەڵبگرێ‌و ئاژاوەی کوردەکان بکوژێنێتەوەو سەرکردەکانیان تەمێ بکا.

کورد لەسەر سنورەکان کەهەمیشە هۆیەکی گرنگی تیژبونی ناکۆکیەکانی نێوان هەردو دەوڵەت بون بەجۆرێ هەندێ جار بۆتەهۆی هەڵگیرسانی جەنگی خوێناوی لەبەینی هەردولادا. بزوتنەوەی 1880 تەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لەبەینا دروست کردن، بەڵام لاوازی ناوخۆی هەردو دەوڵەت‌و هەوڵ دان‌و ناوبژی کردنی روسیاو بەریتانیا نەی هێشت بگاتە جەنگ، هەر بەڕێگەی دیپلۆماسی بڕییانەوە.

ئەم دو دەوڵەتە بەهۆی ململانێی دێرینەوە بڕوایان بەیەکتری نەبو. کێشەو گیروگرفتی قوڵیان لەبەیندا بو بەتایبەتی کێشەی ناوخۆو گێچەڵیان بۆ یەکتری دروست ئەکرد. شای ئێران‌و هاوکارەکانی هۆی ڕا پەڕینەکەیان نەئەبردەوە بۆ هەلومەرجی خراپی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی.. ناوخۆی ئێران‌و بۆ خەملێنی هۆشی رزگاری- نەتەوەیی گەلی کورد، بەڵکو ئیمپراتۆریی عوسمانیان تاوانبار ئەکرد بەهاندانی شێخ عوبەیدوڵڵاو کوردەکان بۆ پەلاماردانی خاکی ئێران. بزوتنەوەکەیان بەدەسکردی عوسمان‌و بەریتانی لەقەڵەم ئەدا. میرزا محسن خان لەنامەیەکی خۆیدا بۆ تاران نوسیویەتی: پاش ئەوەی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەئەوروپا کەم بۆتەوە، ئەیەوێ لەسەر حسابی ئێران چی لەدەست چوە بیهێنێتەوە، بۆ ئەمەش یەکخستنی موسوڵمانانی کردوە بەبیانو. ئەیەوێ گەلە سوننیەکان بخاتە ژێردەستی خۆیەوە. ئەستەموڵ کوردەکان هان ئەدا بۆ ڕا پەڕینەوە[50].

2/3 هەڵوێستی روسی

دیپلۆماتـەکانی روس لـەدوای گەڕانـەوەی شـێخەوە بـۆ نـەهری چـاودێری جموجۆڵەکانی ئەویان ئەکرد. هەر زو کاربەدەستانی وەزارەتی دەرەوەی خۆیان ئاگـادار کـرد، کەشـێخ کەوتۆتـە پێوەنـدی لەگـەڵ دەسرۆیشـتوەکانی کـوردو سەرۆکەکانی ئەرمەن و ئاسوری و شەریفی مەککەو خدێوی میسر.

دیپلۆماتە بچوکەکان لایان وابو پشتیوانی لەداواکانی کورد نەکرێ و پشتی حکومەتە مەرکەزیەکان بگیرێ. تەنانەت نوفیکـوف سـەفیری روس لـەبابیعالی داوای لەموچە خۆرانی کونسوڵگەکانی کـرد کـەهیچ جـۆرە پێوەندیـەك نەکـەن لەگـەڵ نوێنـەرانی شـێخ بـۆ ئـەوەی کاربەدەسـتانی عوسمـانی وا تێنەگـەن پشتیوانی لەڕا پەڕینەکە ئەکەن.

زینوفیـف لەنامەکانی‌دا وا ئەگەیـەنێ" ئێـران ئـەو توانـاو چـەکەی نیـە بتوانێ بەخێرایی ئاژاوەکە بکوژێنێتەوە. ئینگلیز پشتی کوردەکان بـۆ شـۆڕش. ئەستەموڵ و تاران ئاگایان لەوەیە کـەئینگلیز دەستی لـەئاژاوەی کوردەکـاندا هەیە. ئینگلیز کەڵکەڵـەی یەکخسـتنی ناوچـە کوردیـەکانی خسـتۆتە مێشکی شێخ عوبەیدوڵلاوە.

لـــە18ی تشـــرینی 1880دا ئەلەکســـندەری دوەم موافەقـــەتی کـــرد کەوەزارەتی کاروباری دەرەوە بڕیاری روسیا بەزینوفیف رابگەیـەنێ بـۆ ئـەوەی شای لێ ئاگادار بکا کە: روسیە ئامادەیە یارمەتی بـدات، داواشـی لەلەشکری قـافقـاس کـرد لەسەرسـنوری ئازەربایجـانی خـوارو بـار بخـاتو لـەکاتی پێویستدا دەستی یارمـەتی بـۆ لەشکری ئێران درێـژ بکـات. هـەروەها داوای لەسەفیری خۆی کرد لەئەستەموڵ کە: هەمو هەوڵێك بدات بـۆ ئـەوەی تورکیـا هان بدات لەشـەڕا دژی کورد بەشداری بکـات. لەئـە نجامی گوشـاری بـەتینی روسـیادا، تورکیـا ئـۆردوی نـاردە کوردسـتان. کاربەدەسـتانی روس هـەوڵی زۆریاندا بۆ دورخستنەوەی مەسیحیەکان لەبەشداری شۆڕش[51].

3/3 هەڵوێستی بەریتانی

ئینگلیزەکـانی ئاگـاداری زۆریـان لەسـەر جولانەوەکـە کـۆکردەوە، دژی جولانەوەکـە بـون: ئامۆژگـاری شـێخیان کـرد دەسـت هـەڵگرێ لەڕا پـەڕین. ئامۆژگاری مەسیحیەکانیان کرد بەشداری نەکەن. دەنگوباسـی را پەڕینەکـەیان ئەگەیانـدە کاربەدەسـتانی عوسمـانی و ئێرانـی و هانیـان ئـەدان بـۆ دانـانی نەخشەی لەناوبردنی.

میجەر تروتیر کۆنسوڵی بەریتانیا لەئەرزرۆم لەنامەیەکیدا بۆ سەفیری خۆیان لەئەستەموڵ، گلەیی لە پاشاکانی تورك ئەکا کەنازانن بزوتنەوەکە هەڵ بسەنگێنن و رێوشوێنی لەناوبردنی دابنێن. دان بەوەدا ئەنێ ئەو هەواڵ و دەنگوباسە گرنگەی دەربارەی نهێنیەکانی بزوتنەوەکە پێی گەیشتون، داویتیە کاربەدەستانی تورك. هەروەها خۆیشی ماوەیەکی درێژ لەئەرزرۆم مایەوە بۆ ئەوەی بەشداربێ لەئامادەکردنی رێوشوێنی لەناوبردنی جوڵانەوەکەدا.

ناصرالدین شا لە11ی تشریندا لەدیتنی تۆمسۆن سەفیری بەریتانیا لەدەرباری قاجار، داوای لەسەفیر کرد حکومەتی بەریتانیا زۆر لەتورکیا کەدژی کورد بکەوێتە شەرەوە.

تومسۆن ئاگاداری سەروتری خۆی کرد" سەرکەوتنی کورد لەئێران ئەبێتەهۆی دەستێوەردانی راستەوخۆی روسیە لەئێران. شا لەوە ئەترسێ روسیا بەبیانوی ئەوەی ئێران ناتوانێ بەرژەوەندی هاونیشتمانانی روس لەئێران بپارێزێ، راستەوخۆ تەدەخول بکا. لە30ی تشرینی 1880 ئاگاداری وەزیری دەرەوەی بەریتانیای کرد کەشێخ عوبەیدوڵلا نامەی بۆ ئقبال ئەلدەولە و رێکخراوە ئەمریکیەکان ناردوە، لەنامەکانیدا ئاگاداری کردون، سەرۆك هۆزەکانی کورد یەکیان گرتوە بەنیازی یەکخستن و کەوتنە گفتوگۆ بەو نیازەی توانای هەردولایان بۆ لێدانی بزوتنەوەی کورد یەك بخەن. تومسۆنی سەفیری بەریتانیا لەتاران بەردەوام لەوێوە لەندەنی لەهەمو ئەو هەواڵ و تەقەلالایانە ئاگادار ئەکرد. سەفیری بەریتانیا لەئەستەموڵ داوای لەکاربەدەستانی عوسمانی کرد" یان خۆی سزای عوبەیدوڵلا بدات یان تەسلیمی ئێرانی بکا[52].

4/3 هەڵوێستی بابیعالی

بابیعالی ئەگەرچی لەزەوە ئاگاداری جموجۆڵی خۆرێکخستنی سیاسی شێخ عوبەیدوڵلا بو، بەلام چونکە بەهۆی تێشکانی لەجەنگی روسدا(1877)هێشتا لەروی عەسکەریەوە لاوازو بێ هێزبو بو، سەرگەرمی ئەو پەیمانە گرانە بوکەولاتانی ئەوروپی لەبەرلین دەربارەی دابڕینی ناوچەکانی بالقان لەقەڵەمڕەوی عوسمانی بەسەریاندا سەپاندبو. هەروەها ناکۆکی دێرینەی عوسمانی- ئێرانی و زیندوبونەوەی ئەو ناکۆکیە لەسەر هەڵوێستی ئێرانی لەشەڕی روسی- عوسمانیدا داواکردنەوەی هەندێ ناوچە و

ئەرزی سەرسنور لەقوتورو زەهاو لەلایەن ئێرانەوە.. بابیعالی لەسەرەتاوە بەلاقرتیوە سەیریان ئەکرد، هەوڵیاندا بەڕێگەی گفتوگۆی سیاسیو بەڵێندانی چەور شێخ لەشۆڕش پەشیمان بکەنەوە. لەدوایی‌دا لەژێرکارتێ کردنی گەورە بونی مەترسی روداوەکەو لەژێر گوشاری سەختی دەوڵەتانی ئەوروپی‌دا کەوتنە بەکارهێنانی هێزی چەکدار بۆ تێشکاندنی جوڵانەوەکەو گرتنو دورخستنەوەی سەرکردەکانی. کیرزن ئەڵێ: ((ئەو کارەی لەمانگی سەپتەمبەردا بەمژدەیەکی زۆرەوە دەستی پێ کرد لەمانگی نۆڤەمبەردا بەڕیسوایی دوایی هات، بەهۆی پێ داگرتنی دەوڵەتانی ئەوروپاوە بابیعالی سەرەنجام عوبەیدوڵڵای گرت))[53].

روداوەکانی 1880 بو بەتەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لەنێوان دەرباری قاجارو بابیعالی‌دا. دەرباری قاجار عوسمانیەکانی تاوانبار ئەکرد بەهان دانی کوردەکان بۆ دەسدرێژی کردنە سەر ئێرانو را پەڕین. بابیعالی ئێرانی تاوانبار ئەکرد بەوەی زەرەرو زیانی لەشێخ داوە.

پاش ئەوەی کاربەدەستانی عوسمانی شێخیان بەگیروای بردە ئەستەموڵ، ویستیان کەڵك لەم روداوە وەربگرن وەکو عامیلی زەغت بۆ سەر ئێران. لەکۆتایی تشرینی 1881دا سەفیری تورکیا لەتاران، فەخری بەگ داوای لەئێران کرد" هەر زیانێ لەساڵانی 1870، 1876، 1881 ئێران لەشێخی داوە بۆی ببژێرن. هەرەشەی ئەوەی ئەکرد، کە ئەگەر خواستەکانی شێخ جێبەجێ نەکرێ لەوانەیە سەرلەنوێ را پەڕینێکی تر بقەومێ[54]. بەڵام میرزا سەعید خان، وەزیری دەرەوەی ئێران، بەئامۆژگاری زینوفیف سەفیری روسیا، نوتەکەی تورکیای رەت کردەوە، بەبیانوی ئەوەی، ناوچەکانی شێخ داوای ئەکا هیچی موڵکی ئەو نەبون بەڵکو بەکرێی گرتونو هەندێکی بەتاپۆی ساختە داگیرکردوە. لەئەنجامی یاخی بونەکەی‌دا دەست بەسەر هەمویا گیراوە. سەرسورمانی خۆی دەربڕی لەوەی تورکیا پشتی عوبەیدوڵڵا ئەگرێ لەدوژمنایەتی‌دا بەرامبەر ئێران. ئێرانیش داوای بژاردنی ئەو زەرەرانەی کرد کەبەهۆی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵڵاوە لێی کەوت بو.

خواستەکانی شێخ کەسیاسی بونو هەردو دەوڵەتی ئەگرتەوە. لەئەنجامی تێشکانی جوڵانەوەکەو دەستێوەردانی راستەوخۆی ئینگلیزو روسیەدا سەری نەگرت. عوسمانی کردی بەبەهانە بۆ داواکاری مادیو دواخستنی جێبەجێ

کردنی بەندی 60ی پە یمانی بەرلین دەربارەی گێڕانەوەی قوتورو ناوچەکانی دەوروبەری بۆ ئێران.

لەتشرینی دووەمی 1880دا هاوکات لەگەڵ لەشکرکێشی ئێران بۆ سەرناوچەکانی ورمێ، موکریان، تورك دەستی کرد بەلەشکرکێشی بۆ سەر کوردستانی عوسمانیو داوای لەشێخ کرد بڵاوە بەهێزەکانی بکاو بچێتە ئەستەموڵ.

شێخ بەرێزێکی زۆرەوە، بەگیراوی برایە ئەستەموڵ. ئەگەرچی لەوێ پێشوازی شاهانەی لێ کرا، بەڵام خواستە سیاسیەکانی پشت گوێ خراو خۆیشی بەدەست بەسەری لەوێ لەجێگەیەك دانرا.

شێخ عوبەیدوڵڵا کەنائومێد بو لەبابیعالی سەرلەنوێ بەنهێنی کەوتەوە هەوڵدانی رێکخستنەوەی هێزەکانی، پێوەندی لەگەڵ لایەنگرەکانی پێوەندی لەگەڵ نوێنەرانی دەوڵەتانی بێگانە نوێ کردەوە. لەئابی 1882دا بە پاسپۆرتێکی دروست کراو بەناوی بازرگانەوە ڤیزای روسیای وەرگرت. لەرێگەی دەریای رەش، تفلیس، یەریڤان، بایەزید، ئالاشگر، هەکاری گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی بۆ درێژە پێدانی خەبات.

هەڵاتنی شێخ پەژارەی زۆری لەلای دەرباری قاجار دروست کرد. ئێران داوای لەبابیعالی کرد کەبیگرێو دوری بخاتەوە هەروەها داوای لەروسیەو بەریتانیاش کرد کە پشتی بگرن. ئێرانو روسیەو بەریتانیا بابیعالیان ناچار کرد کەچارەی سوپایی مەسەلەکە بکات. هێزە چەکدارەکانی تورك لەهەکاری چونە سەر شێخ عوبەیدوڵڵا لەکۆتایی تشرینی یەکەمی 1882دا بەدیل گیراو بەهێزێکی گەورەوە لەگەڵ 100 خێزانی لایەنگری رەوانەی موسڵ کرا. لەموسڵەوە رەوانەی ئەسکەندەرونە، ئینجا بیروتو پاشان دورخرایەوە بۆ حیجاز، لەوێ گلیان دایەوە تا لەساڵی 1883دا کۆچی دوایی کرد[55].

5/3 دامرکانەوە

رێوشوێنەکان جێبەجێ کردنی بەرنامەی کاری دەرباری ئێرانی بۆ کوژاندنەوەی را پەڕینەکە لەمەیدانی جەنگی، دیپلۆماسی، سیاسیدا سەری گرت.

لەبواری جەنگیدا، شا جگەلەوەی توانی هێزێکی رێکوپێکی مەشق دیوی بەدیسپلین بەفەرماندەیەتی سەرکردەیەکی سیاسی- سوپایی لێوەشاوەو بەهاوکاری ئەفسەری شارەزای نەمسەیی رەوانەی کوردستان بکا. هەروەها

هێزێکی گەورەی میلیشایی خێڵە ئازەری و کوردەکانی ئازەربایجانی لەسەرکۆکردنەوە. لەهەمان کاتدا توانی روسیەش والێ بکا هێزەچەکدارەکانی خۆی لەسەرسنوری ئازەربایجان مۆڵ بدا بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەقازانجی هێزەکانی شا خۆی لەشەڕەکە هەڵبقورتێنێ. هەروەها توانی سوڵتانی عوسمانیش ناچار بکا هێزە چەکدارەکانی خۆی بنێرێتە کوردستانی عوسمانی و بارگەو مەخفەر لەناوچە گرنگەکان و لەسەرسنور دابنێ. بەم جۆرە جوڵانەوەکەی گەمارۆی سوپایی‌دا.

بەمەش لەماوەیەکی کورتدا وورەی هێزەکانی شێخ روخان و توشی تێشکانی کردن.

لەبواری دیپلۆماسی‌دا، شا توانی وا لەحکومەتەکانی روسیاو بەریتانیا بکا کەنەك هەر پشتیوانی مەعنەوی یاسیاسی لەجوڵانەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا نەکەن و دانی پیانەنێن, بەڵکو توانی وایان لێ بکا گوشاری بەتین بۆ سەر بابیعالی بەرن کەناچاری بکا هەوڵی سیاسی بدا بۆ بڵاوە پێکردن و دەسهەڵگرتنی شێخ عوبەیدوڵڵا لەشەڕو هەوڵی سوپایی بدا بۆ ئەوەی دەس بگرێتەوە بەسەر ناوچە شێواوەکانی کوردستان و سنوری هەردو دەوڵەتدا لەئە نجامدا شێخ بەگیراوی لەکوردستان دور بخەنەوە.

لەبواری سیاسی‌دا، شا توانی جوڵانەوەکە لەزۆرایەتی کوردی ئێرانی دابڕێ. شۆرشەکە نەیپەرژایە سەرئەوەی بتەنێتەوە بۆ ناوچەکانی سنەو کرماشان، بەڵکو هێزی کوردەکانیشی لەسەر کۆکردەوە بۆ بەگژاچونی.

هەروەها توانی هەستی شیعەیەتی ئازەریەکان لەدژی شێخ و جوڵانەوەکەی کەسوننی بون بوروژێنێ و لەشەڕێکی مەزهەبی خوێناویانەوە بگلێنێ نەك هەر دژی شێخ و لایەنگرەکانی بەڵکو دژی هەمو کوردو سوننیەکانی موکریان.

لەبەرامبەر ئەوەدا تەقەللاکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ جێبەجێ کردنی لایەنە سیاسی، دیپلۆماسی، جەنگیەکانی ستراتیجەکەی سەریان نەگرت.

لەبواری جەنگی‌دا، بەهۆی نابەرامبەریەوە لەژمارەی هێزەکان و چەکی هێزەکان و جۆری رێکخستن و مەشق و دیسپلین و سەرکردایەتیەوە، جوڵانەوەکە نەیتوانی هیچ سەرکەوتنێکی کاریگەر چ بەوەی دەست بگرێ بەسەر شارو شوێنی گرنگ و ستراتیجی‌دا، چ بەوەی شکستێکی سەخت بەهێزێکی گەورەی ئێرانی بدا، بەدەس بهێنێ، بەڵکو بەشێکی هێزەکەی لە پاش چەند

سەرکەوتنێکی بچوك، بەهۆی ناڕێکوپێکیو بێ دیسپلینیەوە بەهەندێ کالای بێ بایەخەوە بلاوەیان لێ کردو پاشماوەی هێزەکەش لەگەڵ دەرکەوتنی بەرایی هێزە نیزامیەکەی ئێراندا بەتێشکاویو ناڕێکوپێکی کەوتە کشانەوەو بلاوە لێ کردن.

لەبواری دیپلۆماسیدا، نەك هەر نەیتوانی پشتیوانی مەعنەوی-سیاسی یا پشتیوانی ماددیو دانپیانانی قانونیو سیاسی دەوڵەتێکی گەورەی وەکو بەریتانیا یاروسیە بەدەس بهێنێ، کەلەسەری هەڵبداتێو پارێزگاری لێ بکا، بگرە لەدوا قۆناغی بزوتنەوەکەدا گەلەکۆمەکیی دیپلۆماسی روسی-ئینگلیزی-ئێرانی دژی کورد کەوتنە زۆرهێنان بۆ تورکیا کەبەرێگەی تەدەخولی عەسکەری کۆتایی بەڕا پەڕینەکە بهێنێو سەرکردەکانی بگرێو لەکوردستان دوریان بخاتەوە.

لەبواری سیاسیدا، بزوتنەوەکە نەیتوانی گەلی کورد یەك بخات، دواکەوتویی گشت لایەنەی کۆمەڵی کوردستان، لەئە نجامی ئەوەشدا دواکەوتویی هۆشی نەتەوەیی کورد لەزۆربەی ناوچەکانو لەناو زۆربەی عەشیرەتەکاندا، کەهێشتا دڵسۆزی بۆ بنەماڵە، عەشیرەت" دڵسۆزی بۆ مەزەبو دین لەسەرو دڵسۆزییەوە بو بۆ نەتەوە... زۆربەی ناوچەکان دورە پەرێز راوەستاونو هەندێ لەوانەش کەسەرەتا بەشداربون زو پەشیمان بونەوەو هەڵگەڕانەوە.

هەروەها نەیتوانی پشتیوانی نەتەوە مەسیحیە چەوساوەکانی ئەرمەنیو ئاسوری، پشتیوانی نەتەوە چەوساوەکانی ئازەریو عەرەب، پشتیوانی دەسەلاتدارەکانی فارسو تورك بەدەست بهێنێ.

ئەمانە، لەلایەك زەمینەی سەرکەوتنی دەربارى قاجارو بابیعالییان بۆ دامرکاندنەوەی جولانەوەکە خۆش کردو لەلایەکی ترەوە زەمینەی تێشکانو دوایی هاتنی را پەڕینی 1880ی گەلی کوردیان ئامادە کرد.

6/3 ئە نجامەکانی تێشکانی بزوتنەوە 1880

1-لەکوردستانی ئێران، هێزە چەکدارەکانی ئێران: نیزامیو میلیشیا بەتوندوتیژیەکی ئەوتۆ کەوتنە سەرکوتکردنی خەڵكو سزادانی بەکۆمەڵیان بۆ ئەوەی چاوترسێن بنو جارێکی تر زانی هەڵگەڕانەوەو را پەڕین نەکەن، کەتوانای مرۆییو ئابوری لەخەڵکی ناوچەکە بڕی. بەقسەی سەرچاوەیەکی

ئاگاداری وەکو مەسعود میرزا زل ئەلسڵتانی کوڕی ناصرالدین شا لەو چەند هەفتەیەدا سەد هەزار کەس کوژران و سەد هەزار کەس دەربەدەر بون و دو هەزار گوندی گەورەو بچوك وێران کران[56] ئەمەش زەرەرێکی ئەوەندە قورس بو لەکورد کەوت تانزیکەی 30ساڵ وزەی جوڵانی لەبزوتنەوەی نەتەوەیی کوردی ئێراندا نەهێشت.

2-لەکوردستانی عوسمانیدا، سوڵتان عەبدولحەمید بە پێچەوانەی ئێرانەوە هەوڵیدا گەلی کورد بەلای خۆیدا رابکێشێ و بیکاتە هێزێکی گەورەی رێکخراو بۆ پاراستنی سەڵتەنەتی خۆی و بەکارهێنانی لەسەرکوتکردنی ئەرمەنییەکان و بەکارهێنانی لەشەڕدا دژی ئێران و روس. سوڵتان عەبدولحەمید لەگەڵ شێخ و مەلاکانی کورد پێوەندی نزیکی دروست کرد، موچەی بۆ زۆربەیان بڕییەوە. کوڕو نەوەی ئەمیرە کوردە لێخراوەکانی لەئەستەموڵ لەخۆی نزیك خستەوە. هەندێ قوتابخانەی لەهەندێ جێگای کوردستان دامەزران لە1885یشەوە دەستی کرد بەنزیك خستنەوەی ئاغاو و شێخ و مەلاکانی کورد لەخۆی بۆ پێکهێنانی تیپە حەمیدییەکان ((حەمیدیە سواری الایلری))لەخێڵ و هۆزەکانی کورد.

بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد بەتێپەڕینی زەمان ناوەرۆکە سیاسییەکەی چاکتر خەملی کەدوایی تر لەشێوەی هۆشی نیشتمانی، پەیدابونی گۆڤارو بڵاوکراوە، دامەزراندنی یانەی رۆشنبیری و رێکخراوی سیاسی، زیادبونی دەوری کورد لەبابیعالیدا... خۆی نواند.

3-بزوتنەوەی نەتەوەیی 1880لەجاران زیاتر سەرنجی دەوڵەتە ئەوروپیە گەورەکانی بۆلای کورد راکێشا. گرنگی ئەم گەلە لەناوچەکەدا، بەتایبەتی گرنگی جیۆپۆلەتیکی نیشتمانەکەی بۆ ئەوان دەرکەوت. هەوڵیان دا زیاتر لەجاران نفوزی خۆیان لەکوردستاندا بەهێزبکەن. گەڕیدەو ئەفسەرو ئارکیۆلوگ و جاسوس.. سەردانی کوردستانیان ئەکرد. لێکۆڵینەوە لەزمان و فەرهەنگ و مێژو، لەلایەنی سیاسی، کۆمەڵایەتی ژیانی خەڵکی کوردستان و جوگرافیای وڵاتەکەیان لەلایەن دەزگا زانستیەکانی روسیاو بەریتانیاو ئەڵمانیاوە پەرەی سەندو زۆرتر بو، کەئەمەش بەڵگەی بایەخ دانی ئەو دەوڵەتانەیە بەکوردو شوێنی ژیانی.

پەراوێزەکانی بەشی سێیەم:

[1] هامر ثورطشتال، **تاريخ امثراطورى عثمانى**، ترجمة ميرزا زكى على ابادى، باهتمام جمشيد كيان فر، ج4،(تهران: زرين، بهار1368ش)، ل312.

[2] رۆم بۆ دەوڵەتی عوسمانیء عەجەم بۆ دەوڵەتی ئێران لێرەدا بەتێرەوی لەشاعیرانی کورد: ئەحمەد خانی 1651-1707، سالم 1800-1866، حاجی قادری کۆیی 1817-1897، بەکارهێنراوە، هەروەکو لەسەر زمانی ئەو سەردەمەی خەڵکی کوردستانیش باوبوە.

[3] بۆ نمونە بڕوانە قەسیدەکەی سالم لەوەڵامی قەسیدەکەی نالیدا 1800-1856 سەبارەت بەتەمانی دەسەڵاتی میرنشینی بابانء دامەزرانی دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی عوسمانی.

[4] جرج ن. كرزن، **ايران وقضيه ايران**، ترجمهء غ. وحيد مازندرانى، ج1،ض2،(تهران: مركز انتشارات علمىء فرهنطى، 1362) ص701؛ ميرزا شكراللة سنندجى(فخر الكتاب) تحفة ناصرى، مقابلهء تصحيح از: د. **حشمت اللة طبيبى**،(تهران: امير كبير، 1366)، ص 531؛ واسيلى نيكتين، كردو كردستان، **ترجمهء محمد قاضى**، (تهران: نيلوفر، 1366) ص413، مينورسكى، الاكراد، ترجمة د.معروف خزنەدار، (بغداد:1969).

[5] روحى بك الخالدى المقدسى**(الانقلاب العثمانى وتركيا الفتاة) (مجلة الهلال)، الجزء و الاولى**، السنة 1،17 كانون اول 1908، ص81.

[6] بۆ شەجەرەی بنەماڵەکەیان بڕوان: نیکتین، س ن، ل499.

[7] د. جەلیلی جەلیل، ڕاپەڕینی کوردەکان ساڵی 1880، وەرطێڕانی د.کاوس قەفتان،(بەغداد: 1987)، ل80.

[8] کرزن، س ن، ل701.

[9] هەمانجی

[10] د.عزيز شەمزينى، **الحركة القومية التحررية للشعب الكردى، من منشورات الاتحاد الوطنى الكردستانى، مطبعة الشهيد ابراهيم عزو، نيسان 1986، ص 62**؛ هەروەها هەندآ برى ئەم وتارە لە:خالفين، خەبات لەرێی کوردستان دا وەرطێڕانی جەلال تەقی،(سلێمانی: ضاثخانەی ڕاثەڕین، 1971)، ل179: جەلیل، س. ن، ل114. ئەمانیش هەمویان لەئارشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ڕوسی دەریان هێناوە.

[11] على دهقان، **رضائيه يا سرزمين زردشت**،(تهران: ابن سينا، 1348)، ل410.

[12] جەلیل: س ن، ل171و174.

[13] علـی افشـار، رسـالەی شـۆرِش شـێخ عبیداللـة، ضـمیمه و: میـرزا رشـید ادیـب الشـعرا، تـاریخ افشـار، بەتصـحیحء اهتمـام ثـروزي شـهریار افشـار- محمـود رامیان،(تبریز: ضاثخانة شفق، 1346)، ص529-520.
[14] هـ س، ل406-407.
[15] هـ س، ل554.
[16] عبـاس میـرزا ملـك ارا، شـرح حـال، بەکوشـش دکتـر عبدالحسـین نـوائی، ض2،(تهـــران: بابـــك 2535)، ص153-158 هەرضـــەندة عبـــاس میـــرزا لەذیاننامەکەدا باسی نوسراوەکەی شێخ عوبەیدوڵلاَ ئەکا بـەلآم تێکستی نامەکـەی نەنوسیوەتەوە، ضونکة وەکو خۆی ئەلآ داویێتی بەناسرِئەلدین شا.
[17] جەلیل، س ن، ل115؛ نیکتین، س ن، ل؟
[18] جەلیل، س ن، ل108
[19] هـ س، ل109
[20] هـ س، ل91و92 و109
[21] هـ س، ل86
[22] هـ س، ل167؛ خالفین، س ن، ل166و 167
[23] هـ ج
[24] هـ س، ل147و 193
[25] **ظل السطان** راطوێزراوة لەتحفة530
[26] کرزن، س ن، ل746
[27] هـ س، ل762
[28] هـ س، ل848-749و836
[29] روداوەکـانی لەشکرکێشـی شـێخ عوبەیـدوڵلاَ لەلایـەن دو کەسـەوە کـەخۆیان شایەتی روداوەکانی بون هەر لەو سەردەمەدا نوسراوة:
یەکـەم، اسکندر غوریـانس، قیـام شـێخ عبیداللـة شـمزینی در کردسـتان، بـة اهتمـام عبداللة مردوخ، (تهران: دنیای دانش،2536)
دوەم، علی افشار، شۆرِش شێخ عباداللە، **ضمیمه**: میرزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار، بەتصحیحء اهتمام ثرویز شهریار افشار-محمود رامیان،(تبریز، ضاثخانة شفق، 1347ش)
یەکەمیان زۆرتر لەسەر روداوەکانی قۆڵی سابلآخة ضـونکة خـۆی لـەو رۆذانـەدا لەسـابلآخ بـوة. دوەمیشـیان زۆرتـر لەسـەر قـۆڵی ورمییـة ضـونکة ئـەویش خـۆی لــەورمآ بــوة. هەرضــەندة هــەردوکیان بــەطیانێکی زۆر دوذمنانــة روداوەکــان ئەطێرِنـــەوة، بـــەلآم زانیـــاری مێـــذویی بـــەنرخء ناوازەیـــان تآدایـــة. زۆری زانیارییەکانی ئێرة لەوآ دەرهێنراون.
[30] افشار، س ن، ص536.
[31] کرزن، س ن، ل701.
[32]افشار، س ن، ل570.
[33] ابراهیم صفائی، مدارك تاریخی، (تهران: ضاث شرق، 1355)، ص113.

[34] جەلیل، س ن، ل83.
[35] لینضوفسکی
[36]دەربارەی ستراتیجی ناوضەیی روسیء بەریتانی بروانە: ثیو- کارلو تیرینزیو، رقابتهای روس و انطلیس در ایران وافغانستان ترجمة عباس اذین(تهران-ض2، 1363ش)
[37] مینورسکی، س.ن، ل82-83.
[38] جەلیل س ن، ل85؛ خالفین، س ن، ل169.
[39] جەلیل، س ن، ل84-85؛ خالفین، س ن، ل169-170.
[40] خالفین، س ن، ل206.
[41] هـ س، ل170.
[42] لینضوفسکی، رؤذهەلآتی ناوەراست لەکاروباری دنیادا،(ضاثی 1971ی ئینطلیزی، ل653).
[43] خالفین، س ن، ل176.
[44] هـ س، ل130
[45] جەلیل، س ن، ل176.
[46] کرزن، س ن، ل702.
[47] هـ س، ل701
[48] **مرتضی** راوندی، **تاریخ اجتماعی ایران**، ج2،(تهران: امیر کبیر)، ص583.
[49] هـ س، ل202و 185.
[50] هـ س، ل201
[51] هـ س، لا170و 197و 185و 186و 187
[52] هـ س، لا 92و 93و 136و 176و 111و 141
[53] کرزن، س ن، ل702
[54] خالفین، س ن، ل199
[55] بروانە ئەو شیوەنەی وەفایی بۆ شێخی کردوە((دیوانی وەفایی))لێکۆڵینەوەو لەسەر نوسینی محمد علی قەرەداخی.
[56] **ظل السلطان** راطویزراوە لەتحفة 531.